

Prominents ord la vischnaunca da Sumvitg 1450-1950 : cumin dalla Cadi : Ligia grischa : tiaras subditas : (contnuaziun)

Autor(en): **Maissen, Aluis**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **93 (1980)**

PDF erstellt am: **14.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-233804>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Prominents ord la
vischnaunca da Sumvitg

1450–1950

Cumin dalla Cadi
Ligia grischa
Tiaras subditas

da Aluis Maissen, Sumvitg/Wald

(Continuaziun)*

*) *Las scursanidas ein indicadas en Annalas 91, 1978, p. 79s.*

4.3 Ils Maissens dalla casacrap

Questur Padrut Maissen

La scrutaziun historica dils davos vegn onns ha sclariu la derivonza da Clau Maissen¹³⁰. Entochen dacheu fuva quella stada nunenconuschenta a ses biografs, principalmein a quels dil schenivavel tschentaner. Studis sistematici dils cudischs parochials da Sumvitg han lubiu dad eruir il num dil bab da Clau Maissen che ei staus negin auter ch'il stalter Padrut Maissen. Quei tal ei buca mo staus ugau-baselgia ed empremerau da sia vischnaunca, mobein era questur dil cumin dalla Cadi. Ultra da quei ei ina parentella indirecta cun la lingia da landrechter Gilli Maissen buca sclausa. Quellas novas enconuschientschas dallas veras relaziuns han fatg fin ad ina legenda empau naiva che scribents e historiografs dil davos tschentaner havevan creau. Quella laschava derivar Clau Maissen ord ina bassa casa-lenn sco fegl d'ina paupra vieua, possessura dad enzacontas cauras. En verdad s'udeva Padrut Maissen denter ils honors dalla Cadi. Quella posiziun seresulta era dil fatg che gia el possedeava in sigil persunal cun la steila da sis radis el scut¹³¹.

Padrut Maissen ei naschius pressapauc ils 1580/90. Entuorn 1615 ha el spusau Anna . . . Da quella letg ein quater affons sorti: Gieri (* ca. 1615/20), Clau (*1621), Mengia ed Anna¹³². L'emprema menziun da Padrut Maissen cattein nus en in document digl onn 1633 en connex cun la construcziun d'ina nova baselgia parochiala. Sur quei eveniment scriva Johann Bernard de Sax, plevon da Sumvitg e decan dil capetel sursilvan, il suandont ils 29 da november: «Anno 1630 ha Josef Mohr, uestg da Cuera, fatg ina viseta pastorala alla Surselva. Cheu ha el cussegliu als da Sumvitg da baghegiar ina baselgia nova, essend la veglia daventada memia pintga. Il pievel ha suandau siu cussegl ed aunc quei onn disfatg il sanctuari. Cun agid dil Segner, cun grondas stentas, expensas ed almosnas ei il niev edificat vegnius construius el spazi da treis onns. Tier quella lavur han prestau al plevon bien agid e sustegn ils ugaus Johannes Lucius

¹³⁰ Augustin Maissen, *La famiglia (de) Maissen*, separat p. 7

¹³¹ 1.c. tabla 1

¹³² 1.c. p. 7 e 8

e Padrut Maissen. Cun agen maun hai scret quei, jeu Johannes Bernardus»¹³³.

Il niev sanctuari ei vegnius consecraus ils 13 da zercladur 1633 entras gl'uestg Mohr¹³⁴. Il clutger fuva denton aunc restaus il vegl. Quel fuva situaus dalla vart dil chor encunter sid¹³⁵ e stueva esser da pareta plitost mudesta. Quater decennis pli tard, numnadamein 1669/70, han ins lura erigiu sin iniziativa da Clau Maissen ina imposanta tuor dalla vart encunter nord, sco ella sepresenta aunc oz a Sumvitg¹³⁶.

Gl'onn 1639 ei Padrut Maissen staus statalter da Sumvitg. Quei onn aveva il plevon de Sax abdicau per entrar en la claustra da Mustér, nua ch'el ei vegnius eligius avat pli tard¹³⁷. Per niev plevon elegia il vischinadi Johann Fontana da Mustér, doctur dalla teologia. Ensemen cugl avat Augustin Stöcklin, che possedeve il dretg da collatura, sigillescha Padrut Maissen la presentaziun dil niev plevon. Quella fuva adressada agl uestg Johann Flugi de Aspermont. Avat e pleiv supplicheschan il prenci-uestg per la confirmaziun. Il document porta ils sigils da avat Stöcklin e Padrut Maissen¹³⁸.

In onn pli tard vegn Padrut Maissen eligius questur dil cumin dalla Cadi e daventa commember dil magistrat sut la mistralia da Conradin de Castelberg. Padrut Maissen ei il tierz enconuscent questur da Sumvitg¹³⁹. Cert han aunc auters ord sia vischnaunca acquistau quei uffeci avon el, mo las notizias partenent scarvons e questurs ein raras ed ultra da quei notificadas mo en singuls documents.

¹³³ ACS, Urkundensammlung, p. 2 e 3. Il text original ei concepius en latin; versiun romontscha tenor regests da Adalbert Schuoler

¹³⁴ Adalbert Schuoler, tom I, p. 37

¹³⁵ Helvetia Christiana, Bistum Chur, Band I, p. 122 – Adalbert Schuoler, 1.c. p. 38

¹³⁶ ACS, Urkundensammlung, p. 85 – Dr. C. Decurtins, Landrichter Nikolaus Maissen, Monatrosen des Schweizerischen Studentenvereins, 1876/77, p. 364 – Adalbert Schuoler, tom I, p. 38

¹³⁷ Mohr, Verzeichnis der Äbte des Stifts Disentis – BM 1858, p. 139

¹³⁸ Augustin Maissen, 1.c. tabla 1

¹³⁹ Il fatg che Padrut Maissen ei staus questur da cumin vegn documentaus en differents loghens (per exempel en ACS, Urkundensammlung, p. 73) e principalmein els cudischs parochials da Sumvitg. Igl onn dall'elecziun po vegnir localisau sin fundament dils tetels concernents el cudisch da batten. Padrut Maissen assisteva savens sco padrìn da batten. 1639 vegn el aunc titulas sco statalter, 1641 denton gia sco secalmeister. Compareglia APS, cudischs da batten – Augustin Maissen, La famiglia (de) Maissen, separat p. 7

Perdetga dallas activitads da Padrut Maissen en sia vischnaunca dat in attest da dretg da via, screts igl avrel 1641 da Cristen Fry¹⁴⁰. Ensemen cul stalter Clau Wiesel intermediéscha Padrut Maissen sco genau en in disput denter privats ed il vischinadi. Object dalla dispeta fuvà la via che meina da Surrein tras *Las Sorts* ed il *Plaun da Punt* a Sumvitg. Ord il rapport intervegnin nus che *Las Sorts* fuvan stadas pli baul pastira. La vischnaunca haveva denton resalvau il dretg da passadi, dend ora quella pli tard per far prau. Per schurmegiar lur beins savevan ils possessurs far classena. Plinavon resda il document ch'ei devi ina geina sin la punt sul Rein e ch'ei existevi negin clavau da l'otra vart dall'aua el *Plaun da Punt*. Il fretg vignevi mintgamai transportaus el vitg.

Ei para che Padrut Maissen seigi seretratgs cul temps dalla politica surschond l'iniziativa a siu fegl. Sulettamein els cudischs parochials vegn el aunc menziunaus savens sco padrin da batten. El ei morts a Sumvitg denter 1654 e 1656^{140a} ed ha aunc surviviù l'entschatta dalla carriera da Clau Maissen.

Mistral Giachen Maissen

Giachen Maissen ei naschius a Sumvitg sco fegl dil stalter Gieri Maissen. Il datum da sia naschientscha ei nunenconuscents, vegn denton a curdar sin cuort avon ils 1640. Las notizias biograficas sur da ses geniturs ein scartas. Siu bab Gieri ei naschius denter 1615 e 1620 sco fegl dil questur Padrut Maissen ed ha spusau (avon) 1640 Anna Cascher, feglia dil Placi Chrest Benedetg. Els cudischs parochials vegn Gieri Maissen menziunaus sco padrin e commember dalla confraternitad dil s. Rusari. Entuorn 1660/65 eis el staus stalter dalla vischnaunca da Sumvitg. Gieri Maissen ei morts ils 3 da matg 1675, pressapauc ils medems dis che siu frar Clau ei vegnius eligius per la quarta ga cau dalla Ligia grischa¹⁴¹.

Il fatg che Giachen Maissen ei parents dil pussent cauligia vegn ad haver influenzau essenzialmein sia carriera. Ils 23 da november 1667

¹⁴⁰ ACS, Urkundensammlung, p. 73 – ACS, B. Akten, Sammlung A, Schachtel I, doc. 1

^{140a} Els cudischs da batten vegn Padrut Maissen menziunaus la davosa ga sco padrin ils 31 da december 1653, compareglia APS, liber baptizatorum I

¹⁴¹ APS, cudischs parochials – Augustin Maissen, Sieur Luis-Charles de Meissen, BM 1963, Nr. 1/2, p. 5 – Ag. Maissen, p.7

spusa el Cristina Tieni, feglia da Gion Giachen Tieni da Trun. Sco perdetga da nozzas funcziunescha questur Murezi Genelin¹⁴². Dils affons da Giachen Maissen ein enconuschents in feagl Gieri (*1668) ed ina feglia Monica (+ 1682)¹⁴³. El spazi da 1667/69 occupescha Giachen Maissen la scharscha dil premgerau ni liugtenent da Sumvitg¹⁴⁴. Pliras ga vegn el menziunaus sco padrin da batten, aschia igl onn 1670 ensemen culla dunna da Clau Maissen. Per illustrar co ils cronists dil temps baroc risguardavan tetels e predicats d'honor, seigi lubiu da citar verbalmein il cudisch da batten: «Assistentes Dominus locotenens Jacobus Mayssen et Domina Gubernatrix Catharina Waller de Mayssen.»¹⁴⁵

Igl onn 1688, gest 10 onns suenter igl assassinat da Clau Maissen, vegn Giachen Maissen tscharnius per mistral dalla Cadi. El acquista la mistralia ensemen cun Christ de Antonys sco questur e giuncher Jacob Adalbert Castelberg sco scarvon. 1689 vegn il triumvirat confirmaus¹⁴⁶.

Las ambiziuns da mistral Giachen Maissen sil camp politic dalla Ligia e dallas tiaras subditas semanifesteschan en duas candidaturas, las qualas ein denton restadas senza success. Tenor ina roda, che las treis Ligias havevan mess en rocla, haveva la Cadi da presentar igl onn 1692 in commember per la sindicatura en Valtlina. Tschun illusters candidats fuvan s'annunziari per l'impurtonta nomina: mistral Giachen Maissen da Sumvitg, podestat Johann Berchter da Trun, seckelmeister Gieriet, stalter Luregn Lombriser e cauligia Meltger Jacomet da Mustér. L'elecziun ha Jacomet decidu en sia favur¹⁴⁷.

Pil tierm s. Gieri 1702 fuva igl avat da Mustér en roda da presentar ils candidats pigl uffeci da cauligia. Silla dieta dalla Ligia dils 24 d'avrel/5 da matg fa Adalbert de Funs en num dil segneradi abbazial las suandontas propostas:

cauligia Adalbert Ludovic della Torre da Breil
cumissari Meltger Jacomet da Mustér
mistral Giachen Maissen da Sumvitg

¹⁴² APS, liber matrimoniorum

¹⁴³ 1.c. liber baptizatorum I, liber mortuorum I

¹⁴⁴ APS: Onn ed uffeci s'erresultan da differentas inscripziuns els cudischs parochials

¹⁴⁵ APS, liber baptizatorum I

¹⁴⁶ Leu, cavazzin Meyssen – BM 1858, Verzeichnis der Landammänner von Disentis – Glogn 1944, p. 95

¹⁴⁷ Felici Maissen, Landrechter Meltger Jacomet, Mustér 1956, p. 18

Eligius vegn della Torre¹⁴⁸. Il fatg che Giachen Maissen sesanfla denter ils proponi, munta in'undrientscha persunala per el. Plinavon numna la gliesta dils delegai alla dieta dalla Ligia dils 8 da matg 1703 mistral Maissen denter ils quater mess ord la Cadi¹⁴⁹. Damai ch'il prenum maunca, eis ei grev da distinguer cheu denter Giachen e siu cusrin Adalbert Maissen. Omidus meinan numnadamein da quei temps il tetel d'in vegl mistral. Segir ei denton che Giachen Maissen ha fatg part dallas dietas dalla Ligia ils onns da sia mistralia; il mistral regent figurava quasi senza excepziun denter ils mess.

Sur las relaziuns persunalas da mistral Giachen Maissen savein nus relatar pauc. El deriva dad ina numerusa famiglia cun aunc otg fargliuns. In da ses frars, Johannes Maissen, marida 1682 ina Monica Tgetgel. Quella lingia ei emigrada pli tard en Frontscha e fluresch'aunc oz ella Touraine¹⁵⁰. Igl onn 1694 miera misterlessa Cristina Maissen. Aunc duas gadas entupein nus il num da Giachen Maissen els cudischs parochials. Ensemen cun dus auters prominents da Sumvitg funcziunescha el sco perdetga da nozzas, 1700 cun siu cusrin, scarvon Padrutt de Cajacum e 1701 cul questur Mattias Biart. Mistral Giachen Maissen ei morts ils 21 d'october 1718 ell'aulta vegliadetgna da quasi 80 onns¹⁵¹.

¹⁴⁸ ACC, Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns 1698–1717, Band Nr. 15

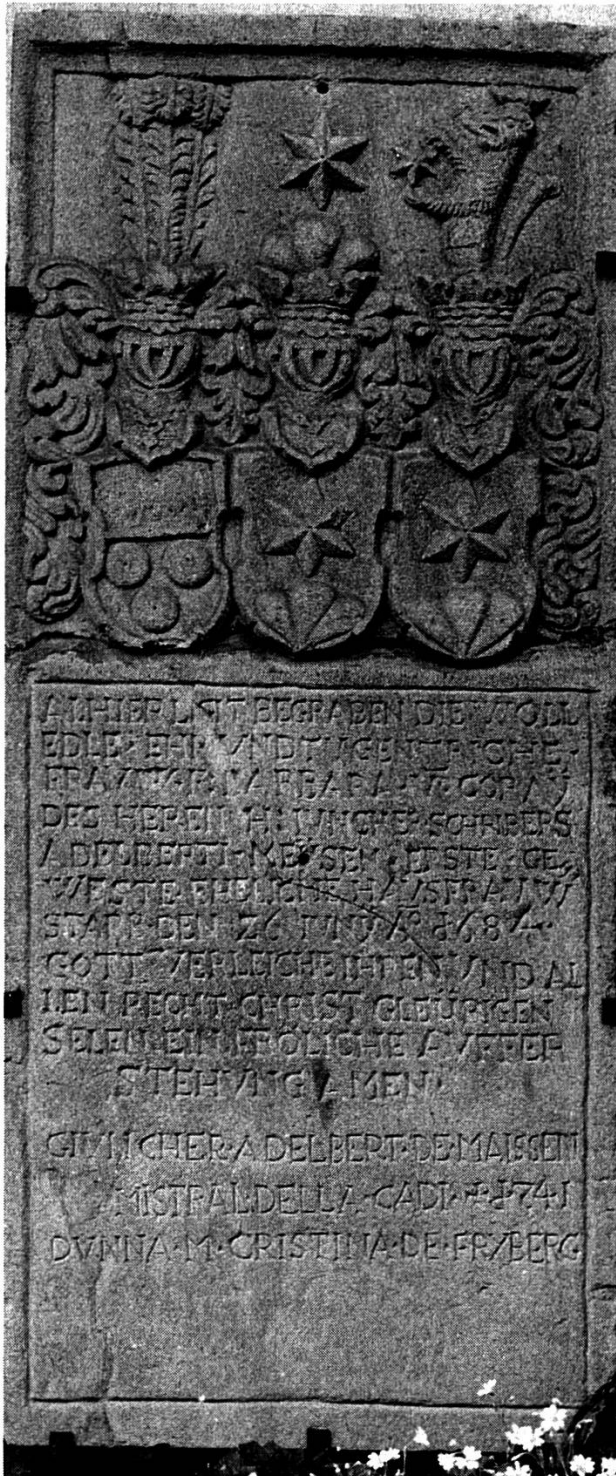
¹⁴⁹ 1.c.

¹⁵⁰ Augustin Maissen, *Sieur Luis-Charles de Meissen*, BM 1963, Nr. 1/2, p. 5

¹⁵¹ APS, cudischs parochials

Giuncher Adalbert de Maissen

Crap sepulcral el santeri da Sumvitg

Igl epitaf muossa l'arma Maissen el scut central, da vart dretga (heraldicamein) quella da sia secunda dunna Maria Cristina de Fryberg, e sco cunterpart l'arma dall'emprema consorta defuncta, Barla de Coray. Il text secloma:

ALHIER LIGIT BEGRABEN DIE WOLL
EDLE EHR UND TUGENTRICHE
FRAU W. F: BARBARA VÖ CORAY
DES HEREN H: JUNCHER SCHRIBERS
ADELBERTI MEYSEN ERSTE GE=
WESTE EHELICHE HAUSFRAU W'
STARB DEN 26 IUNY Aō 1684
GOTT VERLEICHE IHREN UND AL
LEN RECHT CHRIST GLEÜBIGEN
SELEN EIN FRÖLICHE AUFFER
STEHUNG AMEN

GIUNCHER ADELBERT DE MAISSEN
MISTRAL DELLA CADI † 1741
DUNNA M CRISTINA DE FRYBERG

Il crap sepulcral haveva Adalbert Maissen schau ereger suenter la mort da sia emprema dunna, morta 1684. Il text che pertucca sia atgna persuna e sia secunda dunna ei vegnius aschuntaus posteriuramein (entuorn 1950), conform al senn original, damai ch'ìls descendents d'Adalbert Maissen havevan apparentamein tralasciau da completar quel suenter sia mort igl onn 1741.

Mistral Adalbert Maissen

La naschientscha da giuncher Adalbert Maissen, il feagl da landrechter Clau Maissen, croda all'entschatta dall'imposanta carriera politica da siu bab. Sco nus vegnin a veser, sesprova el da suandar quel silla senda publica, marcada da gronds success. Giudicond la muntada da mistral Adalbert Maissen, astgein nus denton buca duvrar la medema mesira sco tier il pussent cau dalla Ligia grischa, il qual ei restaus singulars en siu operar public.

Adalbert Maissen ei battegius gl'emprem da zercladur 1653. Sco padrin ha pader Roman Streber da Muri funcziunau, da quei temps decan dalla claustra da Mustér. Interessanta ei l'inscripziun el cudisch da batten: «1. Juny 1653 babt(izavi) Adelbertum legitimum filium Ammani Nicolai Maissen et Catharinae Valler legitimae uxoris eius. Patrini Decanus Romanus monasterii Disertinensis et Dorothea Baselia»¹⁵².

1672 fa Adalbert Maissen studis da retorica all'universidad da Dillingen en Tiaratudestga. Cun el ensemen studegia il giuven Pieder Sgier da Ruschein, probabel in parenz dil domdecan Mattias Sgier, igl amitg da Clau Maissen¹⁵³. L'universidad da Dillingen, situada sper la Donau ella Baviera, vegneva manada principalmein da gesuits ed ei stada participada ella cunterreformaziun. Ella ha existiu naven da 1554 entochen 1804.

1673 sesanfla Adalbert Maissen puspei a Sumvitg e funcziunescha cheu sco scarvon sin ina radunonza dalla pleiv, che fuva seradunada l'emprema dumengia da mars en baselgia parochiala. Ei mava denter auter per ina nova determinaziun dalla spenda, suenter ch'in cert abusos haveva giu priu il surmaun¹⁵⁴.

Dus onns pli tard festivescha el nozzas culla giuvna Barla de Coray, oriunda da Lags. Ei fuva il medem onn che Clau Maissen regeva per la quarta ga sco cauligia. Barla de Coray ei naschida a Lags 1654 ed ei la feglia da Gieli de Coray, mistral dil cumin dils Libers e podestat a Teglio. La ventira cuoza denton mo 9 onns, pertgei che gia igl onn 1684 miera Barla de Coray en pigliola. Dils treis affons che sorteschan da quella uniun survivan negins¹⁵⁵.

¹⁵² APS, liber baptizatorum I

¹⁵³ Felici Maissen, Bündner Studenten in Dillingen, JHGG 1960, p. 108

¹⁵⁴ ACS, Urkundensammlung, p. 93-95

¹⁵⁵ Ag. Maissen, p. 12 - APS, cudischs parochials

Tenor las inscripziuns els cudischs parochials da Sumvitg meina Adalbert Maissen naven digl onn 1676 il tetel aristocratic d'in giuncher. Ils emprems pass en sia carriera fa il giuven politicher sco scarvon da cumin. Treis ga vegn el eligius en quei uffeci: 1684, 1685 e 1686¹⁵⁶. Da quei temps veva la vischnaunca da Sumvitg ina populaziun da 1400 persunas¹⁵⁷. Remarcabels ei il fatg che sia elecziun succeda gia sis onns suenter igl assassinat da Clau Maissen, in fatg ch'ins sto senza dubi risguardar enten giudicar ils motivs che han manau al mazzament digl onn 1678 el plaun da Domat.

Adalbert Maissen ei il secund enconuscent scarvon da Sumvitg. Savens formava quei uffeci ina ideala preparaziun per la mistralia. Da quitordisch scarvons ord la vischnaunca da Sumvitg ein sis da quels daventai mistrals enzaconts onns pli tard.

Denter 1685 e 1688 marida Adalbert Maissen per la secunda gada. El spusa la giuvna Maria Cristina de Fryberg, feglia da Flurin de Fryberg, questur dil cumin dalla Cadi. Da quell'uniun sorteschan diesch affons, dils quals il pli giuven, Benvenutus Josef Flurin, ha ramificau ina lingua aunc oz flurenta a Sumvitg, Glion e Claustra¹⁵⁸.

Paucs onns spireschan e gia s'avonza igl anteriur scarvon alla mistralia. 1692 vegn el tscharnius l'emprema ga per mistral dalla Cadi. Maissen dumbrava 39 onns. Cun el ensemen sesan el magistrat il questur Jacob Jagmet da Zignau ed il scarvon giuncher Jacob Montalta da Trun. Sco bannerherr funcziunava Giachen de Caprez da Trun (bannerherr 1686 – 1694)¹⁵⁹.

Ils proxims onns ei Adalbert Maissen staus activs ella politica communal da Sumvitg sco gerau ed ugau-baselgia. Sin giavisch dil vischinadi copiescha el cun fina pleva el cudisch da collecziuns digl archiv communal ina sentenza dalla dertgira civila dalla Cadi digl onn 1643. Alla fin dil manuscret notificescha Maissen il suadont verbalmein: «Von dem wahren original auf begehren meiner Herren zu Sumvix insgesamt u. des ganz inhabern des guots hab ich Adalbert Meissen, alter Landamman u. geschworner, ab copiert u. hier ingesetz, damit fileichter die originalia

¹⁵⁶ Glogn 1944, p. 94 e 95

¹⁵⁷ BM 1974, Nr. 9/10, p. 209

¹⁵⁸ Ag. Maissen, p.13 – APS, cudischs parochials

¹⁵⁹ Leu, cavazzin Meyssen – BM 1858, Verzeichnis der Landammänner von Disentis – Glogn 1944, p. 95 – B. Berther, p. 37

verlohren würden, dises sich bedienen mögen, können und sollen,
... »¹⁶⁰

1696 ha Adalbert Maissen regalau in maletg en ieli alla caplutta da s. Michel a Rabius/Campieschas. Quel representa probabel s. Adalbert. Giudem il maletg fan grondas letras menziun dil donatur¹⁶¹: «*DEDICAT ALLA DEVOTIVN DILG AVLT NIEBEL SIGNUR GVNGER ADELBERT MAISSEN STAVS LANDTSHRIBER LANDTAMEN A USA GERAV BEIN MARITEIVEL DE SOMVIG AO. 1696*»

Cuort avon Nadal digl onn 1698 miera sia mumma, misterlessa Trina Maissen-Valler, gest 20 onns suenter la mort da Clau Maissen¹⁶². 1699 ei Adalbert Maissen deputau alla dieta dalla Ligia grischa, la quala ha liug a Trun ils 25 d'avrel. Ei para ch'ils deputai da confessiun reformada havevien buca vuliu far part dalla sessiun all'entschatta e ch'els spetgavien sin certas instrucziuns. Ils catolics, che fuvan gia seradunai e che formavan ina maioritad eifer la Ligia grischa, tarmettan ina deputaziun tier ils reformai. Quella dueva intermediar ed admonir els da cumparer ella sessiun communabla. A quella missiun vegnan delegai ils dus mistrals Geli Arpagaus da Lumnezia ed Adalbert Maissen. Tier la tractanda principala, l'elecziun dil cauligia, sesanfla Adalbert Maissen denter ils treis candidats. Igl avat Adalbert de Funs fuva en roda da far las nominas e propona ils treis suandonts candidats per mauns dils delegai:

mistral Adalbert Ludovic della Turre
mistral Adalbert Maissen
statalter Martin Conrad

Eligius vegn della Turre¹⁶³. Era sche Maissen ha buca reussiu ell'elecziun pil pli ault uffeci che la Ligia grischa aveva da porscher, e quei malgrad sia qualificaziun – la decisiun fuva podà curdada gia ordavon – sche acquista el gest muort sia preschientscha silla gliesta dils «papabiles» ina respectabla posiziun denter ils politichers da siu temps. Quei fatg para era da haver encuraschau el dad aunc inaga candidar encunter Latour. In onn pli tard semesira el numnadamein sin cumin cun quel tier l'elecziun dil mistral. Quella gada havess Adalbert della Turre per pauc

¹⁶⁰ ACS, Urkundensammlung, p. 107–109

¹⁶¹ Maletg en ieli en possess da prof. Augustin Maissen, avon circa 1960 el citau sanctuari a Campieschas

¹⁶² APS, liber mortuorum I

¹⁶³ ACC, Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns 1698–1717, Band Nr. 15

stuiu ceder, malgrad il prestige ch'el gudeva sco mistral regent e land-rechter cass. Adalbert Maissen spiarda numnadamein l'elecziun mo per 7 vuschs, ed ei para che daners hagien dau la davosa decisiun, pertgei ch'in cronist dil temps commentescha quei eveniment culs plaids: «confirmirt durch Geld, nur 7 Stimmen mehr als Adalbert Maissen.»¹⁶⁴ Il medem onn intermediessa el en favur da colonel Gion Antoni Buol, barun de Rietberg, e segirescha a quel il dretg da vischinadi dalla Cadi cun residenza a Sumvitg¹⁶⁵.

Il november 1701 ei Adalbert Maissen deputau al renomau congress da Rehanau. Quei atun smanatschava l'uiara burgheisa da rumper ora denter catolics e reformai grischuns, motivada sulettamein da resentiments e differenzas religiusas. Quei eveniment ei enconuschents ella historia sco uiara da Sagogn. Las truppas fuvan semtgadas ton da vart catolica sco reformada ed eran sepustadas ina datier l'otra el cumin dalla Foppa. Uestg Duri de Federspiel convochescha sin quei la partida catolica dallas treis Ligias ad in congress a La Punt per prender posiziun enviers ils differents fatgs en connex cul grond tumult. Las vischnauncas fuvan sedeclaradas prontas da cumparer alla dieta ed han eligiù lur deputai. Sumvitg deleghescha ils 3 da november mistral Adalbert Maissen. Il cumin dalla Cadi tarmetta il mistral regent della Turre ed 8 ulteriurs representants ord las singulas vischnauncas:

- Sumvitg: mistral Adalbert Maissen, sco menziunau
- Mustér: mistral Johann Francestg Jagmet
gerau Flurin de Castelberg
- Tujetsch: stalter Melcher Genin
stalter Paul Durschei
- Trun: Cristian Casanova, Zignau
- Breil: Cristian Bella Vitta
- Medel: Conrad a Philippis (Flepp)

La successiun dils mess corrispunda al text original dalla «Description del Tumult u Ujarra dels de Sagoign» da avat Adalbert de Funs. Ils deputai dalla Cadi e quels dils cumins dalla Lumnezia, Rueun e Lags ein

¹⁶⁴ Glogn 1944, p. 96

¹⁶⁵ Glogn 1944, p. 99: Guglielm Gadola sbaglia cheu Gion Antoni Buol de Schauenstein Ehrenfels cun siu bab che ha il medem prenum. Igl onn 1700 pren Sumvitg si per burgheis Gion Antoni Buol, barun de Rietberg, naschius 1671. Siu fegl ei naschius 1710. – Ag. Maissen, p.11

cavalcai ensemen cugl avat al congress ed ein arrivai a La Punt la sera dils 6 da november, nua ch'igl uestg da Cuera ed auters catolic's ord las duas ulteriuras Ligias fuvan gia arrivai. Il congress, dil qual 42 persunas han fatg part, ha cuzzau naven dils 6 tochen ils 9 da november 1701.¹⁶⁶

Ils sequents onns ei Adalbert Maissen staus activs en fatschentas communalas. Aschia eis el presents sco gerau en uffeci sin ina radunonza dalla pleiv dils 25 da zercladur 1702. Ils vischins da Surrein vegnan culla damonda da sez saver procurar per in spiritual sin lur agens cuosts e senza pregiudezi. La baselgiada decida da corrispunder a lur giavisch, denton buca senza accentuar tuts dretgs e libertads dalla pleiv da s. Gion Battesta. Quei ei stau l'entschatta dalla caplania a Surrein.¹⁶⁷

1705 portan ils possessurs dall'alp Russein da Trun plogn encunter ils pursanavels da Sumvitg che havevan medemamein dretgs da cargar en quell'alp. Tenor tschentaments da 1602, ils quals fuvan vegni stabili dils possessurs per garantir ch'ils dretgs dall'alp restien en Trun, astgava negin dad ordeifer cargar en Russein, principalmein buca tals senza agen funs a Trun. El decuors dils sequents 100 onns fuvan denton entgins dretgs vegni en possess da purs da Sumvitg, seigi entras iertas ni marcaus. Quei fatg ei staus la raschun dil plogn. Avon la dertgira dalla Cadi sut mistral Hercli de Caprez representa Adalbert Maissen ils da Sumvitg e lai dar risposta al plogn entras lur defensur mistral Flurin de Castelberg. Els han operau cun success e survegniu per gronda part dretg dalla dertgira. Ella sentenza dils 30 da schaner senumna ei denter auter: « . . . . ei cun Pli a sentenza enconischiu, che la Risposta a quels de Sumvitg, che enten la mencionada alp de Russein possedan dreitgs, ei hagian quels artau ne cumprau entochen encau, sche deigien ei restar en Lur possess . . . . »¹⁶⁹

Ils proxims onns daventa ei pli tgeu entuorn Adalbert Maissen. Ei para ch'el havevi surschau l'iniziativa politica a siu cusrin Padrut de Cajacum, che fuva s'avanzaus a honors e dignitads publicas. 1714 vegn el denton sez puspei activs e candidescha danovamein per la mistralia, e reussescha! Sco successur da Casper Latour vegn el eligius per la secunda ga mistral dalla Cadi, e confirmaus danovamein 1715.

¹⁶⁶ Felici Maissen, *Zacons detagls sur l'uiara de Sagogn*, Ischi 1965, p. 26
– Felici Maissen, *Zu den Quellen des Sagenserhandels*, BM 1974, p. 215
– Avat Adalbert de Funs, *Caschun e Descriptiun del Tumult u Ujarra dels de Sagogn 1701*, *Annalas* 1890, p. 89

¹⁶⁷ ACS, B. Akten, *Sammlung A, Schachtel I, Urkunde 13*

¹⁶⁹ P.A. Vincenz, *L'alp Russein de Trun*, Ischi 1918, p. 88–93

Ils ulteriurs uffecis fuvan occupai sco suonda:

bannerherr: dapi 1694 Duitg de Caprez, Trun (eligius cun 16 onns)
questur: 1714 Giachen Mihel, Tujetsch
1715 Crist del Cristel, Trun
scarvon: 1714 Duitg de Castelberg
1715 Udalric de Florin, Tujetsch¹⁷⁰

Da quei temps fuva Adalbert Maissen era activs ella politica ordeifer il cumin. 1714 va el sco deputau alla dieta dallas treis Ligias a Glion, «an St. Andreas märg». Sin quella dieta ei la repartiziun dils ufficials per la Valtlina vegnida fatga per la perioda da 1719 – 1767.¹⁷¹ In'ulteriura repartiziun ei succedida pli tard silla dieta dalla Ligia sura ils 6 da matg 1760. Leu ein ils uffecis vegni reparti, quei che pertucca la Ligia grischha, per la perioda da 1767 – 1813¹⁷². Ei dueva denton buc esser che la roda serocli entochen la fin, pertgei ch'il domini grischun en Valtlina ha priu ina fin igl onn 1797 els tumults dalla revoluziun franzosa. Ils proxims onns fa Adalbert Maissen part dallas dietas dalla Ligia grischha sco mistral regent, numnadamein:

ils 14 da mars ed ils 7 da matg 1715 a Trun

ils 5 da matg 1716 a Trun

ils 26 d'uost 1716 a La Punt¹⁷³

Denter 1724 e 1732 ha Adalbert Maissen giu differentas gadas correspondenza cul nunzi apostolic a Lucerna. Las brevs ein screttas en lungatg talian e sesanflan oz egl archiv dil Vatican a Ruma. Sper il lungatg romontsch dominava Adalbert Maissen tudestg e talian en plaid e scartira. Sco adherent dalla partida dils «fratists» era el premuraus da salvar ils paders dalla Missiun Retica ella pastoraziun dallas pleivs da Sumvitg e Mustér. Aschia scriva el ils 21 da fenadur 1724 denter auter: «La nostra Missione è la piu numerosa di tutte, però piu bisognosa di molti sacerdoti.» Interessants ei era in scriver digl εμπrem da november 1732 partenent las signaturas. Quel ei adressaus al nunzi Giusepe Barni a Lucerna e deriva dalla plema da Adalbert Maissen. Sper sia suttascrip-

¹⁷⁰ Leu, cavazzin Meyssen – BM 1858, Verzeichnis der Landammänner von Disentis – Glogn 1944, p. 97 – B. Berther, p. 37

¹⁷¹ P. Baseli Berther, Il cumin della Cadi de 1656 e Mistral Giachen Berchter, p. 8

¹⁷² ACC, Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns 1757–1761, Band Nr. 20

¹⁷³ ACC, Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns 1698–1717, Band Nr. 15

ziun porta la brev aunc quellas da plirs dignitaris da Sumvitg, apparenta-
mein per accentuar la muntada dil cuntegn. Igl autur selubescha da citar
cheu ils numts:

Somovico, il di di tutti Santi, Ao. 1732

Cristiano Caviezel

Pedeeon (?) Arpagaus

Baltissar Berter (bab da mistral Benedetg Berther)

Nicolaus Tgeigel (bab da mistral Mattias A. Tgetgel)

Micael Tgieggel, loco tenente (stalter)¹⁷⁴

Adalbert Maissen fuv denton s'avanzaus els onns. Cura che sia
dunna Cristina miera per Nadalsera 1735¹⁷⁵, dumbra el gia 82 onns.
Nuotatonmeins vegn el aunc ina ga proponius per cauligia da s. Gieri
1738, bein sco davosa undrientscha pil vegl mistral da Sumvitg.¹⁷⁶ Cuort
sissu finescha el sia veta terrestre; el miera a Sumvitg ils 20 da matg 1741
ella vegliadetgna patriarcala dad 88 onns.¹⁷⁷ El santeri da Sumvitg dat in
crap sepulcral cun las armas Maissen – Coray – Fryberg aunc oz perdetga
dil fegl da Clau Maissen.

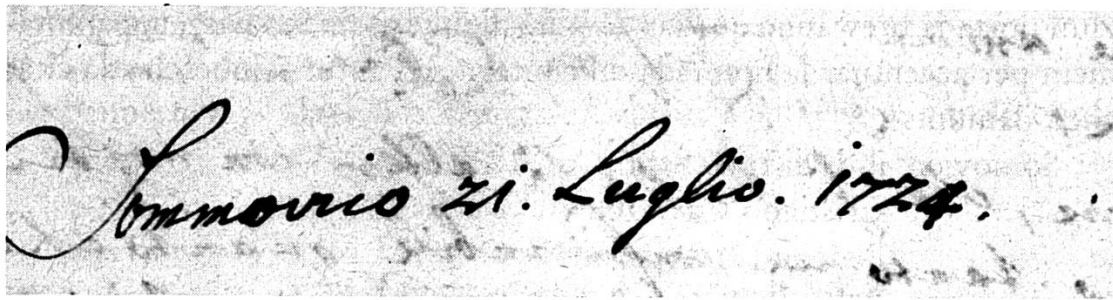
¹⁷⁴ ASVR, Archivio della Nunziatura di Lucerna, Nr. 301, Missioni Retiche O.M.C., I,
1621 – 1745

¹⁷⁵ Ag. Maissen, p.12

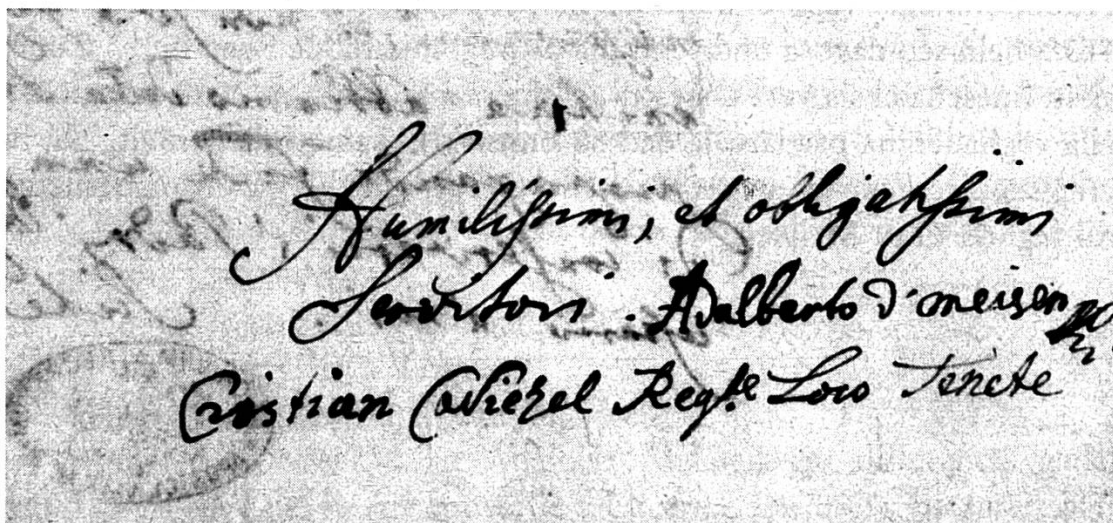
¹⁷⁶ ACC, Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns 1732–1741, Band Nr. 17

¹⁷⁷ APS, liber mortuorum I

Sommovico 21. Luglio. 1724.

Humilissimi, et obligatissimi
Servitori Adalberto d' Meissen
Cristian Caviezel Regte Loco Tene(n)te

Suttascripziun da mistral Adalbert Maissen

Da 1724 entochen 1732 ha Adalbert Maissen giu varia corrispondenza cul nunzi apostolic a Lucerna. La suttascripziun reproducida – sper quella dil statalter Cristian Caviezel – deriva d'in scriver dils 21 da fenadur 1724. Il text secloma:

«Sommovico 21. Luglio. 1724

Humilissimi et obligatissimi
Servitori Adalberto d' Meissen
Cristian Caviezel Reg(en)te Loco Tene(n)te

(Igl original sesanfla egl archiv dil Vatican a Ruma)

4.4 Ils de Cajacum

La schlatta Cajacum (Jacum, Jacob, Cajacob) ei documentada gia el quendis chavel tschentaner sin intschess abbazial da Mustér, per exempel a Breil e Trun. A Sumvitg vegn ella menziunada l'emprema ga 1551 cun Wolfgang Jacob en connex cull'alp Tenigia e 1594 cun Raget Cajacum. Plinavon numna il rodel digl Anniversari da s. Onna, che cumpeggia il quendis ch- e sedischavel secul, in Martin Jacum. Sche tal ei identics cul cauligia Martin Jacum (cauligia 1448 e 1460) selai buc eruir. Il fatg che landrechter Jacum fuva sesents a Trun, sto denton buca sclauder a priori in'eventuala derivonza da Sumvitg.

Questur Gieri de Cajacum

In dils emprems representants dalla famiglia de Cajacum ch'ei sefatgs enconuschents en la vischnaunca da Sumvitg ed en la historia locala, ei Gieri de Cajacum, era numnaus Gieri Tschuppina. El ei il bab da mistral Padrut Cajacum. Il num Tschuppina indichescha podà il domicil dalla famiglia a Rabius. Sia dunna Mengia, ina sora da Clau Maissen, vegn numnada savens sco madretscha els cudischs da batten¹⁷⁸. Entuorn 1673 ni cuort avon ei Gieri Tschuppina stalter dil vischinadi¹⁷⁹. Gliendisdis-Tschuncheismas 1674 s'avonza el sin cumin al post dil questur, ensemen cun mistral Duitg della Torre e scarvon Johann Berchter, anteriur podestat a Buorm. In onn pli tard vegn el reelegius, quella ga sut mistral Caspar della Torre, fegl da Duitg della Torre¹⁸⁰. Per Gieri de Cajacum ei si'appartenenza al magistrat da cumin ual ensemen culs della Torre, capoadversaris da Clau Maissen, buca senza problematica. Quels han numnadamein buca mo agiu paucs onns pli tard passiunadamein encunter Clau Maissen e sia famiglia, mobein era dirigiù ils disfamai process da strias gl'onn 1675. Las sentenzias dalla dertgira criminala dalla Cadi han caschunau el cuort interval da dus meins a 28 persunas ina tragica fin sil caset da fiug ed ad ina ulteriura sil tgierl.¹⁸¹

¹⁷⁸ AG. Maissen, p.7

¹⁷⁹ APS, liber mortuorum I – ACS, Urkundensammlung, p. 96

¹⁸⁰ Glogn 1944, p. 94 – Jecklin, Die Amtsleute, p. 34/35

¹⁸¹ Annalas, Annada 8, 1893, p. 135

Dils affons da Gieri Cajacum ein ils dus fegls Nicolaus (†1673) e Padrut enconuschents. Questur Gieri de Cajacum miera igl onn 1686, nua ch'el vegn satraus ils 22 d'avrel el santeri da Sumvitg.¹⁸²

Mistral Padrut de Cajacum

Pli enconuschents ch'il questur Gieri Tschuppina daventa siu fegl Padrut, sesents a Rabius. El para dad esser il giuven dils treis beadis da Padrut Maissen che han acquistau il manti tgietschen sin cumin. Sia naschientscha vegn a curdar sils 1650/60. Ils 25 d'october 1685 marida el la giuvna Margrita de Capaul da Trun.¹⁸³ Alla fin dall'emprema mistralia da giuncher Adalbert Maissen vegn Padrut Cajacum eligius scarvon da cumin. Ils dus proxims onns, 1695 e 1696, vegn el confirmaus dalla tschentada, la davosa ga ensemen cun mistral Hercules Caprez da Trun.¹⁸⁴

Quater onns pli tard interpren Cajacum in viadi a Ruma. Ei setracta d'in pelegrinadi en num dalla pleiv per retscheiver da Ruma las reliquias da s. Mudest. La gliesta dils viandonts, cumpilada 55 onns pli tard da Vigeli Anton Faller, numna ils suandonts umens:

scarvon Padrut de Cajacum
liugtenent Jacob Faller
questur Paul Contrin, Surrein
siu frar Placi Contrin
stalter Antoni Contrin, Surrein
questur Lezi Hetz
stalter Benedetg Maissen
Padrut de Tuor

Ils 15 da zercladur 1700 ein ils pelegrins dil marcau etern puspei returnai a Sumvitg.¹⁸⁵

Igl onn 1706 segna Padrut Cajacum sco gerau en uffeci ensemen cun stalter Gion Berther, pader Eugen, plevon a Sumvitg, e stalter Christ Caviezel ina convenziun culs paders caputschins dalla Missiun Retica. Ei

¹⁸² APS, liber mortuorum I e liber matrimoniorum

¹⁸³ l.c. liber matrimoniorum

¹⁸⁴ Glogn 1944, p. 95

¹⁸⁵ Placi Sigisbert Deplazes, Ils caputschins, missionaris a Sumvitg, Ischi 30, 1943, p. 68

setracta dall'enconuschenta convenziun denter la pleiv da Sumvitg e la Missiun Retica, che sebase sin in conclus unanim, prius l'emprema dumengia da mars 1706 en preschientscha dil viceprefect pader Bernard de Maron. Seradunada sco pil solit, decida la pleiv numnadamein quei di da prender ils paders caputschins sco plevons per aschiditg sco ei plagi a lur superiors. Duess la pleiv giavischar ina midada en cass da lamentaschuns encunter ils paders, dueigi la Missiun vegnir advertida ordavon. Tier quei duei ei restar senz'otra confirmaziun aschiditg sco ei plai alla Missiun ed alla pleiv da Sumvitg. Malgrad quei clar contract ein ils paders da s. Francestg, che han pastorau a Sumvitg naven da 1687 cun grond success, vegni relaschai encunter tut dretg igl onn 1748.¹⁸⁶

Gliendisdis-Tschuncheismas 1706 vegn Padrut de Cajacum eligius mistral dalla Cadi e confirmaus danovamein 1707. Sco questur funcziunava da quei temps siu convischin Paul Contrin da Surrein.¹⁸⁷ Cajacum s'avonza cheutras a desideradas honors ed acquista era ella politica dalla Ligia ina respectabla posiziun. Quater ga representa el il cumin dalla Cadi allas dietas dalla Ligia a Trun: 1707 (2 gadas), 1708 e 1711. Ultra da quei vegn Cajacum proponius duas ga cauligia pil tierm s. Gieri e sesanfla aschia denter ils honors dalla Ligia. Zun interessantas ein las elecziuns dil cauderschader digl onn 1708. La proposta treidubla digl avat Adalbert de Funs numna Cajacum – el fuv'attaschus all'Austria – sco secund candidat. Sia candidatura sedrezza en emprema lingia encunter il «franzos» Adalbert Ludovic della Torre. En ina dira lutga victorisescha denton il tierz candidat, colonel Gion Antoni Buol, barun de Rietberg, medemamein burgheis da Sumvitg.¹⁸⁸

Aunc duas notizias digl onn 1709 dattan perdetga dallas activitads da Padrut Cajacum sco gerau. Ils 22 da november retscheiva igl avat da Mustér el e dus ulteriurs geraus da Sumvitg en audienza. Quels pretendan en num dil vischinadi ina pendradira da 12 rentschs. Las nuorsas da Cavrein, che s'udevan alla Claustra, fuvan numnadamein dadas memia anora encunter l'alp Crap Ner e sinquei vegnidas pindradas. Igl avat renconuscha ils cunfins allegai e paga la summa dumandada. Il medem onn conceda la vischnaunca sut il guvern da stalter Campieschas, Padrut Cajacum e Christ Caviezel il dretg da burgheis a Hans Jacob

¹⁸⁶ l.c. p. 76 e 77 – ACS, Urkundensammlung, p. 119 e 120

¹⁸⁷ BM 1858, Verzeichnis der Landammänner von Disentis – Glogn 1944, p. 96

¹⁸⁸ ACC, Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns 1698–1717, Band Nr. 15

Rieg. Quel haveva bandunau Cuera e sia religiun calvinista per daventar catolics. Il dretg da vischinadi vegn concedius en consideraziun ch'il bab da Rieg fuva staus pli baul scolast a Sumvitg e ch'ils geniturs fuvan satrai el santeri dil liug.¹⁸⁹

Cun quellas notizias calan las enconuschientschas sur da mistral Padrut Cajacum si. El ei morts a Sumvitg ils 27 da mars 1714.¹⁹⁰

4.5 Questur Giachen Tgetgel e mistral Mattias Anton Tgetgel

Sco numerusas schlatteinas aunc oz flurentas a Sumvitg, s'auda era la lingia Tgetgel denter las pli veglias famiglias da quella vischnaunca. El temps vegl ein ils suandonts representants da quei num enconuschents:

1477	Hans Göggel (cun sia mumma e siu frar) ¹⁹¹
15- e 16avel secul	Thoman, Ulrich, Anna e Hans Tgietgiel ¹⁹²
1594	Michel Geyegel ¹⁹³
1622	Bashtgioun Tgietgiel ¹⁹⁴

Plinavon ha in da quei num fundau in altar lateral ella baselgia da Rabius (tier la construcziun da 1699?).¹⁹⁵

Questur Giachen Tgetgel

Ord la veta da Giachen Tgetgel enconuschein nus mo pauc. El ei contemporan dils mistrals Adalbert Maissen e Padrut de Cajacum e dils secalmeisters Mattias Biart e Gilli Caviezel. Cuort avon 1680 ha el maridau la giuvna Anna Maria de Castelberg.¹⁹⁶ Ei vegn era ad esser stau l'influenza da quella pussenta famiglia che ha facilitau ad el l'elecziun sco questur da cumin ils onns 1690 e 1691, tonpli ch'il medem mument fuva era in Castelberg vegnius eligius scarvon, numnadamein giuncher Gia-

¹⁸⁹ ACS, Urkundensammlung, p. 127 e 129

¹⁹⁰ APS, liber mortuorum I

¹⁹¹ ACS, A. Urkunden/documents, doc. 42

¹⁹² ACS, Urkundensammlung, p. 62-66 (Anniversarium s. Annae)

¹⁹³ ACS, A. Urkunden/documents, doc. 34

¹⁹⁴ ACS, Urkundensammlung, p. 78

¹⁹⁵ G. H. Muoth, Dus auturs sursilvans, Annalas XX, 1906, p. 100

¹⁹⁶ E. Poeschel, p. 342 - APS, Liber baptizatorum I, mira ils 20.7.1691

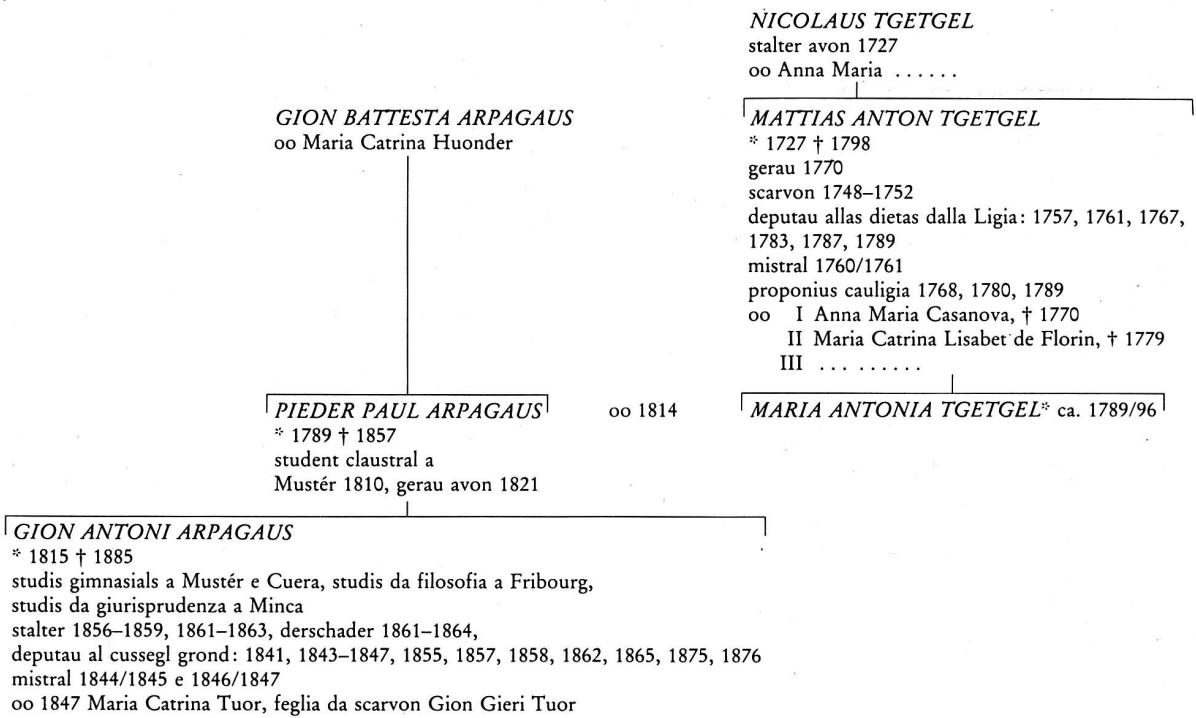
chen Adalbert. Ton il questur sco il scarvon han acquistau lur tetels cull'obligaziun «jedem man 2 batzen zu spendieren». Castelberg croda prest ora. Ils 8 da fevrer 1691, vulend ir a messa sin claustra, dat el morts per tiara. En siu stagl entra giuncher Adalbert Ludovic della Turre.¹⁹⁷ Mo era Giachen Tgetgel viva buca ditg pli. Strusch finiu ora siu uffeci, miera el ils 16 d'october 1692.¹⁹⁸ Giachen Tgetgel ha giu 4 fegls, igl emprem ei naschius 1680¹⁹⁹, ed ina feglia Leonarda, naschida 1691²⁰⁰.

¹⁹⁷ Glogn 1944, p. 95

¹⁹⁸ APS, Liber mortuorum I

¹⁹⁹ E. Poeschel, p. 342

²⁰⁰ APS, Liber baptizatorum I, ils 20.7.1691

Sigil dalla vischnaunca da Sumvitg

Quei sigil en tschera da Spagna datescha digl onn 1770 e representa la scavazzada da s. Gion Battista. Il text egl ur secloma:

+ SIGIL · COMMVNITATIS · SVMMOVICENS +

Igl original sesanfla sin in document egl archiv communal da Sumvitg ed ei suttascrets denter auter da mistral Mattias Anton Tgetgel.

Mistral Mattias Anton Tgetgel

Cun quei politiccher entra in um ella sceneria politica, il qual ei vegnius enconuschents els tumults dils caputschins, ch'ei denton sefatgs meriteivels principalmein sin cumin ed ella Ligia grischa. In'eventuala parentella cul questur Giachen Tgetgel ei aunc buca sclarida, denton buca sclausa. Mattias Anton Tgetgel ei naschius a Sumvitg ils 2 da fevrer 1727 sco feagl da stalter Nicolaus Tgetgel. El ha giu treis fargliuns, duas soras ed in frar.²⁰¹ Tgetgel ei staus maridus treis gadas, numnadamein cun Anna Maria Casanova, † 1770 e cun Maria Catrina Lisabet de Florin, † 1779;²⁰² il num dalla tiarza dunna ei buc enconuschents al cronist. Dils affons da mistral Tgetgel ei mo ina feglia enconuschenta, Maria Antonia, mumma da mistral Gion Antoni Arpagaus. Mattias Anton Tgetgel habitava en la casa sur fontauna dil cadruvi a Sumvitg.²⁰³ L'arma postada sur igl esch-casa ei denton buca l'arma Tgetgel, lezza muossa biaronz ina noda-casa dorada sin funs tgietschen.²⁰⁴ Plinavon possedeve el l'acla da Tschentaners, situada sut il vitg enado. Quella produceva buns onns da fretg treitschien e varga «fiertels» fein.²⁰⁵

La carriera politica da Mattias Anton Tgetgel entscheiva 1748 cun sia elecziun sco scarvon da cumin. Era el paga 2 bazs per l'honor sco usitau da quei temps. Sco questur funcziunava dapi 1744 siu convischin Mattias Caviezel. Tgetgel administrescha igl uffeci da scarvon duront tschun onns, quei che munta ina liunga e buca fetg usitada perioda.²⁰⁶ Ils 10 da matg 1757 vegn el delegaus l'emprema ga alla dieta dalla Ligia a Trun. Il cumin deputescha el aunc tschun ulteriuras gadas allas dietas pil tierm s. Gieri, numnadamein 1761, 1767, 1783, 1787 e 1789.²⁰⁷ Igl onn 1760 s'avonza igl anteriur scarvon alla mistralia. Sco successur da Mattias de Caprez vegn el eligius pil bienni da 1760/61.²⁰⁸ Entochen 1750 havevan ins teniu mintg'onn cumin, dapi 1751 denton mo mintga bienni. La mistralia munta per Mattias Anton Tgetgel la culminaziun da sia carriera.

²⁰¹ APS, Liber baptizatorum II

²⁰² APS, Liber mortuorum II

²⁰³ Adalbert Schuoler, cronica locala II, p. 1

²⁰⁴ Gieri Casura, Bündner Wappenbuch des Vorderrheintals

²⁰⁵ Adalbert Schuoler, l.c.

²⁰⁶ Glogn 1944, p. 99 e 100

²⁰⁷ Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns, Band Nr. 20 bis 23

²⁰⁸ BM 1858, Verz. der Landammänner von Disentis – Glogn 1944, p. 100

Pli ault dueva el buc ascender pli, era sch'el ei aunc vegnius proponius treis ga sco cauligia, ils onns 1768, 1780 e 1789.²⁰⁹

Sper sias activitads publicas mantegn mistral Tgetgel bunas relaziuns cun siu cumbattant ellas carplinas dils caputschins, cun mistral Benedetg Berther. 1768 assista sia dunna Anna Maria sco madretscha al batten d'Anna Catrina Berther, la feglia dil mistral.²¹⁰ Tgetgel e Berther sesan gl'onn 1770 ensemen ella suprastonza communal sco geraus.²¹¹ Tenor indicaziuns da pader Placi a Spescha en siu «Project dil bogn» ei mistral Tgetgel era staus possessur dil bogn Tenigia ella Val Sumvitg.²¹² Plinavon duess el haver giu dretgs da cumpra vid la casacrap a Sumvitg.²¹³

Duront ils embrugls e tumults dils caputschins naven da 1748 tochen 1767 ein ils mistrals Mattias Anton Tgetgel e Benedetg Berther stai ils menaders dils «fratists», quei vul dir dils partisans che levan mantener il status quo e segirar ils paders missiunaris ella pastoraziun dalla pleiv. Gl'ei denton buc igl intent da quella lavur da s'exprimer pli datier sur dalla damonda dils caputschins; quella ei gia vegnida tractada ella litteratura²¹⁴. Vulend descriver ils fatgs biografics da mistral Tgetgel, san ins denton buca sursigilir dil tuttafatg quell'episoda. Ils fatgs che pertucan la persuna da mistral Tgetgel seigien perquei recapitulai cuortamein. Igl onn 1748 vegn il plevon secular e vischin da Sumvitg, sur Geli Giusep Caviezel, eligius plevon da Sumvitg. Ils paders caputschins vegnan relaschai cun in cumin engraziament: «gar mit einer gemeinen Dankbarkeit abtrachtet worden», sco quei che scarvon Tgetgel scriva en siu protocol.²¹⁵ Dapi quei di ein ils paders maina pli returnai a Sumvitg, mo lur adherents han empruau tier differentas occasiuns da clamar anavos els. Quei ei succediu 1761 suenter la mort da sur Caviezel, plinavon 1764 e 1767. Mintga ga ha ei dau novs debats en vischnaunca, nua che las partidas dils «fratists» e dils «pretists» (adherents dils plevons indigens) fuvan seconstituidas. Sur quella damonda seconferescha mistral Tgetgel cun differentas persunalitads, aschia 1761 cugl uestg da Cuera, Johann Anton de Federspiel e cun pader Serafin, plevon a Mustér. 1767 va el

²⁰⁹ Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns, Band Nr. 22 und 23

²¹⁰ APS, Liber baptizatorum III

²¹¹ ACS, B. acts, collecziun A, doc. 23

²¹² Rätoromanische Chrestomathie, IV. Band, p. 647

²¹³ Ag. Maissen, p. 14 e 15

²¹⁴ Placi Sigisbert Deplazes, Ils caputschins, missionaris a Sumvitg, Igl Ischi 30, 1943

²¹⁵ ACS, cudisch vegl da protocol, p. 139 resp. 145

ensemen cun stalter Martin Cascher a Lucerna tier il nunzi apostolic, Luigi Valenti Gonzaga. Ruaus dat ei pér 1767 cull'elecziun da sur Gion Augustin Tgetgel de Fontana.

Interessanta ei la distribuziun dallas duas partidas eifer las singulas squadras. Sumvitg e Rabiis formavan en lur maioritad la partida dils fratists, Surrein e Cumpadials perencunter quella dils pretists. Per concluder quellas cuortas expectoraziuns arisguard la damonda dils caputschins lai igl autur suandar nominalmein ils prominents da Sumvitg e lur appartenenza ad ina dallas duas partidas, sco quei che la situaziun sepresentava igl onn 1761:²¹⁶

«fratists»	«pretists»
mistral Mattias Anton Tgetgel	podestat Giachen Antoni de Lombris
mistral Benedetg Berther	podestat Gion Simeon de Caplazi
stalter Martin Cascher	questur Mattias Caviezel
stalter Gion Cagienard, bab da	mistral Giachen Mudest Schmid
mistral Gion Ant. Cagienard	
stalter Benvenutus Josef Flurin	salter dalla Ligia
Maissen,	Martin Cahannes
fegl da mistral Adalbert Maissen	

Suenter la davosa deputaziun alla dieta dalla Ligia Grischa udin nus nuot pli da Mattias Anton Tgetgel. El miera ils 19 da settember 1798 ella vegliadetgna da 71 onn, cuort avon l'uiara dalla Surselva encunter ils Franzos.²¹⁷

4.6 Podestat Gion Simeon de Caplazi

Ils dus sulets representants dalla lingia Caplazi che han francau lur numms ellas annalas dalla historia locala, ein il podestat Gion Simeon de Caplazi e siu fegl Rest Luregn²¹⁸, anteriur plevon da Trun e camerari episcopal. Gion Simeon Caplazi ei oriunds da Surrein ed ha giu ina

²¹⁶ Placi Sigisbert Deplazes, l.c. – Durgiai p. 71 e 72 – Leo Schmid, Bernhard Frank von Frankenberg, Fürstabt von Disentis 1742–1763, JHGG 1957, p. 109–117

²¹⁷ APS, Liber mortuorum II

²¹⁸ APS, Liber baptizatorum II, ils 24.12.1731 – Placi Sigisbert Deplazes, ils caputschins, missionaris a Sumvitg, Igl Ischi 30, 1943, p. 102

numerusa famiglia da ver 14 affons. Igl onn 1727 spusa el la giuvna Maria Baselgia.²¹⁹ Quella dunna miera denton gia 10 onns pli tard ella vegliadetgna da 40 onns.²²⁰ 1739 tuorna Caplazi a maridar, quella ga cun Maria Caviezel da Cumpadials, feglia dil questur da cumin Clau Caviezel. Las nozzas han giu liug ils 19 da matg en la caplutta da s. Giusep a Cumpadials.²²¹

1738 fuva Gion Simeon de Caplazi vegnius eligius dalla dieta generala dallas treis Ligias per podestat da Plurs. Quella podestataria ha el administrau duront la perioda da 1739 – 1741. Gia siu convischin Giachen de Arpagaus il vegl fuva staus cheu podestat la fin dil 16avel e l'entschatta dil 17avel tschentaner. Sco vischin da podestat Caplazi administrava da quei temps Hercules de Salis il cumissariat da Clavenna. A Sondrio regeva perencunter Andreas Sprecher sco guvernatur e suprem representant dils Grischuns, al qual ils singuls podestats fuvan suttames.²²²

Entuorn 1744 ei Caplazi staus gerau dalla vischnaunca da Sumvitg. Cun quei tetel vegn el numnaus savens els cudischs parochials, denton mai sco stalter ni empren gerau. 1755 vegn podestat Caplazi deputaus dil cumin dalla Cadi alla dieta dalla Ligia grischa. Ensemen culs treis ulteriurs mess ord la Cadi, il mistral regent Conradin de Castelberg ed ils stalters Decurtins e Capeder, ha el fatg part dalla seduta dils 2/13 da matg che ha giu liug en la residenza a Trun.²²³ Cauligia fuva quei onn Martin Riedi.²²⁴

Gion Simeon de Caplazi para era da haver giu bunas relaziuns cun ils de Contrin a Surrein – Bubretsch. 1766 cattein nus el sco perdetga tier las nozzas d'Antieni Maria de Contrin e Maria Barbara de Sax.²²⁵ Dus onns pli tard ei Contrin vegnius tscharnius sin cumin per Bannerherr dalla Cadi.²²⁶

En las enconuschentas turbulenzas e carplinas pervia dils caputschins dalla Missiun Retica apparteneva Gion Simeon Caplazi alla partida dils «pretists». Gia all'entschatta da quellas campagnas pren el posiziun

²¹⁹ APS, Liber matrimoniorum

²²⁰ APS, Liber mortuorum I

²²¹ APS, Liber matrimoniorum

²²² Jecklin, Die Amtsleute, p. 36 e 37

²²³ Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns, Band Nr. 19

²²⁴ LG, gliesta dils caus dalla Ligia, p. 283

²²⁵ APS, Liber matrimoniorum

²²⁶ B. Berther, p. 37

encunter ils paders e sustegn 1748 l'elecziun da Sur Geli Giusep Caviezel da Cumpadials sco plevon da Sumvitg. Enconuschentamein han quels debats cuzzau plirs onns e priu ina fin per igl onn 1767.²²⁷ Dapi quei onn udin nus era nuot pli digl anteriur podestat da Plurs. El miera denton pér 1791. Sur da sia mort dat la suandonta notizia els cudischs parochials da Surrein perdetga: «Anno 1791 die 22 martii ex hoc vita uti speramus ad vitam beatam pie in Domino obiit [. . .] Dominus Podestat Joannes Caplaci.»²²⁸

4.7 Ils de Contrin a Surrein e Bubretsch

Ils emprems representants da quella lingia ein documentai a Sumvitg el gissiatavel tschentaner:

- Stalter Gion de Contrin, † 1661²²⁹
- Placi e Mattias Contrin, participai en tractativas giudicialas 1661²³⁰
- Benedictus Vinciens, alias Contrinus, student al collegi da gesuits a Lucerna 1663–1673, caplon a Sumvitg e beneficiat a Nossadunna dalla Glisch²³¹

Schebein ils Contrins ein stai domiciliai gia avon a Sumvitg ni sin intschess dalla Ligia grischa, selai buca documentar. Quei ei denton buca sclaus, damai ch'ei setracta d'in tipic num latin/romontsch. Era in num local a Sumvitg lai sminar lur veglia existenza en quella regiun.

L'entschatta dallas activitads politicas dils de Contrin croda ella secunda mesadad dil gissiatavel secul. Cheu han lur representants acquistau las scharschas da questur e scarvon da cumin e pli tard era quella dil bannerherr. Fertion che nus essan orientai relativamein bein sur da Giosch de Contrin e siu fegl Antieni Maria, ils quals han administrau duront varga sis decennis igl uffeci da bannerherr, serestrenschan las enconuschientschas sur dils questurs e scarvons mo sin singulas notizias;

²²⁷ Placi Sigisbert Deplazes, *Ils caputschins, missionaris a Sumvitg*, Igl Ischi 30, 1943, p. 70–103

²²⁸ APSr, Liber I mortuorum

²²⁹ APS, liber mortuorum I

²³⁰ ACS, B. Akten, Sammlung A, Schachtel 1, doc. 3.1

²³¹ Felici Maissen, *Bündner Studenten am Jesuitenkolleg in Luzern*, Der Geschichtsfreund 1957

gie ei setracta plitost mo da Brustgas biograficas. Tonaton para ei giustificau da notificar ellas per rundar il maletg da quella schlatta.

Questur Benedetg Contrin

Ina dallas paucas notizias partenent Benedetg Contrin datescha da 1659. Quei onn surpren el dalla claustra da Mustér e dil cumin dalla Cadi a tscheins las minieras ella Val Sumvitg: «alias metallorum fodinas in Valle Summovicensi sitas». Claustra e cumin possedevan communabla-mein ils regals da metals e pesca. Il contract sereferescha ad in cuoz da 101 onn e numna Benedetg Contrin «provinciae quaestor».²³² Ei vegn ad esser stau il medem onn ni cuort avon che Contrin ei staus secalmeister.²³³ In onn pli tard funcziunescha el ensemen cun Clau Maissen sco perdetga da nozzas per Christ Clau Caviezel e sia spusa Margreta Contrin, feglia dil stalter Gion.²³⁴ Benedetg Contrin fuva maridaus. Da ses affons ein duas feglias enconuschentas. El ei morts ils 15 da december 1672.²³⁵

Scarvon Antoni Contrin

In'eventuala parentella denter quei politicher ed il questur Bendetg Contrin para buca sclausa, ei denton buc aunc sclarida alla fin. Antoni Contrin ei staus scarvon da cumin igl onn 1664 sut la mistralia da giuncher Johann de Castelberg. Secalmeister fuva da quei temps Baltasar Capol.²³⁶ Probabel fuva Contrin vegnius eligius gia in ni dus onns avon, damai ch'il scarvon funcziunava per regla pli che mo in onn; documentar selai quei denton buc. Antoni Contrin vegn era menziunaus pliras gadas els cudischs parochials da Sumvitg, per exempel 1664 sco perdetga da nozzas per Christ Contrin e la giuvna Trina Campieschas.²³⁷

²³² Dr. C. Decurtins, Landrichter Nikolaus Maissen, *Monatrosen des Schweizerischen Studentenvereins*, 1876/77, p. 412

²³³ El liber matrimoniorum digl ACS vegn Contrin titulaus l'emprema ga gl'onn 1659 sco questur

²³⁴ APS, liber matrimoniorum

²³⁵ APS, liber mortuorum I

²³⁶ Glogn 1944, p. 93

²³⁷ APS, liber matrimoniorum

Questur Paul Contrin

Paul Contrin e siu frar Placi ein stai cumpogns da viadi da mistral Padrut Cajacum gl'onn 1700 a Ruma per las reliquias da s. Mudest.²³⁸ 1702 eregia Surrein in'atgna caplania. Sco ugau dalla baselgia da s. Placi, construida 1695 entras ils paders caputschins, ei Paul Contrin staus in dils principals promoturs dalla caplania.²³⁹ Questur da cumin eis el vegnius mess ils onns 1704, 1705 e 1706. Cun caschun dall'emprema elecziun paga el dus «bазs» per um. Il tierz onn funcziunescha el sut la mistralia da siu convischin Padrut de Cajacum.²⁴⁰ Plinavon vegn Paul Contrin menziunau en in document da 1705 en connex cun ina dispeta denter la pleiv da Sumvitg ed ils possessurs dallas Sorts a Surrein pervia da dretgs da transitar.²⁴¹

Questur Mattias Contrin

Gliendisdis-Tschuncheismas 1788 vegnan dus vischins da Surrein eligi el magistrat da cumin: Gion Chrest Mudest Pally vegn mistral e Mattias Contrin s'avonza alla scharscha dil questur. Contrin bonifichescha sia elecziun cun otg «chrizers» per vusch.²⁴² 1799 administrescha el l'ugadia dalla caplutta da s. Margreta en Val.²⁴³ Mattias Contrin ha viviu dil temps dils Franzos. 1798/99 fa el survetsch el corp da catschadurs dil cumin dalla Cadi. El fuva partius tier alla cumpignia da Sumvitg e Trun sco cumin schuldau.²⁴⁴ Plinavon eis el staus commember dalla cumissiun communal «Pugns dalla Roda» per la perioda 1825 – 1834.²⁴⁵

²³⁸ P. S. Deplazes, *Ils caputschins, missionaris a Sumvitg*, Ischi 30, 1943, p. 68

²³⁹ P.S. Deplazes, *La pleiv de Surrein*, separat p. 40

²⁴⁰ *Glogn* 1944, p. 96

²⁴¹ ACS, *Urkundensammlung*, Nr. 57

²⁴² *Glogn* 1944, p. 100

²⁴³ P. S. Deplazes, *La pleiv de Surrein*, separat, p. 37

²⁴⁴ *Protochol dilg ludeivel Cosselg d'Ujarra*, *Annalas*, prima annada, 1886, p. 131

²⁴⁵ ACS, *statuts da vischnaunca 1805–1920*

Bannerherr Giosch de Contrin

Il quart bandirel da cumin ord la vischnaunca da Sumvitg vegn ad esser naschius entuorn ils 1695. El ei il feagl da Mattias Contrin e da Monica «dil Bistgaun Benedetg . . .», maridai a Sumvitg ils 3 da zercladur 1687.²⁴⁶ Il bab ei staus statalter entuorn 1671 e vegn menziunaus differents ga en connex cun eveniments locals e sco perdetga da nozzas. Duas gadas eis el vegnius delegaus tier igl uestg da Cuera en fatgs da pleiv e Caplania.²⁴⁷

Giosch de Contrin fuva sesents sin ses beins a Surrein-Bubretsch. Ils 25 da november 1732 marida el Anna Maria Rigiet da Cumpadials.²⁴⁸ Da quella letg sorteschan ina feglia Maria Margreta (* 1733, † 1797) ed il feagl Antieni Maria.²⁴⁹ Gliendisdis-Tschuncheismas 1733, che curdava quei onn sils 25 da matg, succeda sia elecziun sco bannerherr dalla Cadi. Contrin ei il successur da Duitg de Caprez, morts ils 4 d'avrel dil medem onn. A caschun da sia elecziun ha el spendiu in miez flurin per um. La scharscha da bannerherr ha Contrin occupau duront 35 onns entochen 1768.²⁵⁰

Ils 5 da matg 1744 fa el part dalla dieta dalla Ligia grischa a Trun. Ensemen cul mistral regent, barun Gion Antoni Buol, e giuncher Johann Ludovic de Fontana fuva Giosch de Contrin candidat pigl uffeci da cauligia. El figurava sco secund ella proposta digl avat. Eligius vegn denton barun Buol, medemamein burgheis da Sumvitg. Sin ina radunonza dalla dertgira «dils quendisch» (appellaz), che fuva seradunada l'auter di, remplazza Contrin il niev eligiu cauligia sco deputau dalla Cadi. Era il proxim onn sesanfla el puspei denter ils mess dalla Cadi alla dieta dalla Ligia.²⁵¹

Sur eventualas activitads ella politica communal essan nus buc orientai pli lunsch. Sin la commemorabla radunonza da pleiv l'emprema dumengia da mars 1748 ha Contrin susteniu l'elecziun dil plevon secular

²⁴⁶ APS, liber matrimoniorum. Il bab da Giosch de Contrin ei buc identics cul questur Mattias Contrin. – B. Berther, p. 37

²⁴⁷ P. S. Deplazes, La pleiv de Surrein, separat, p. 41

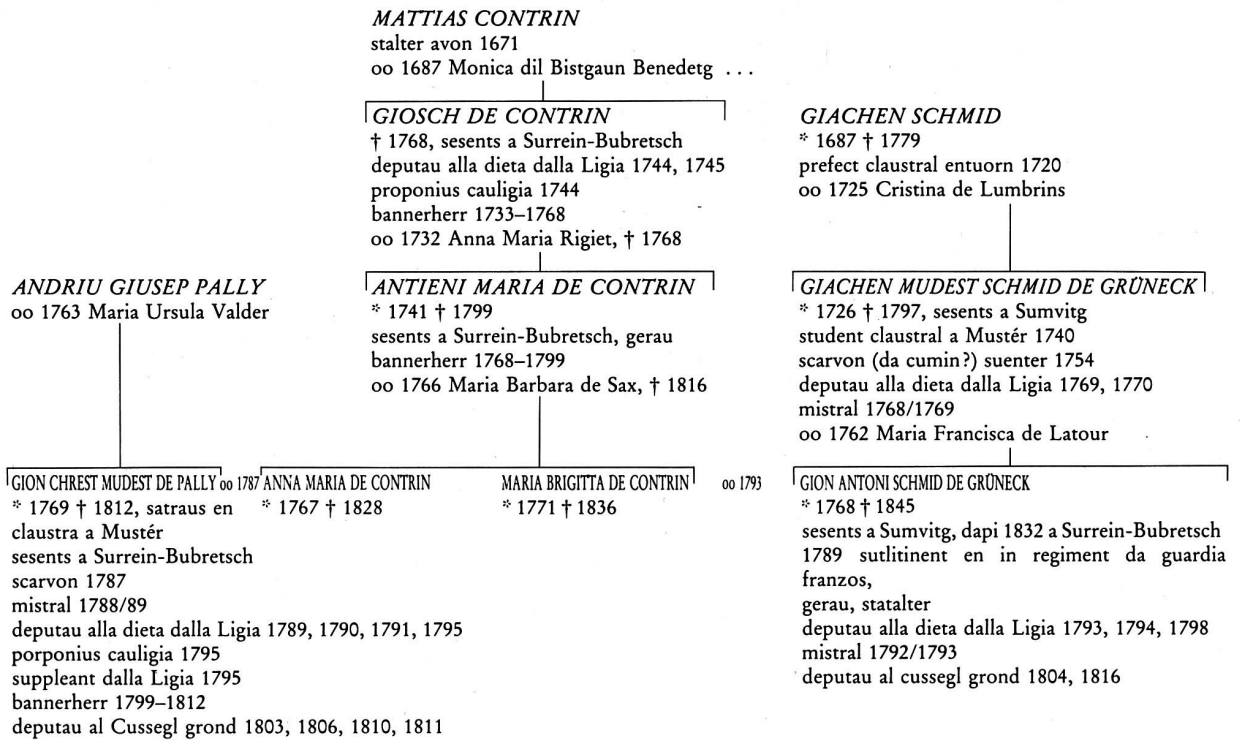
²⁴⁸ APS, liber matrimoniorum

²⁴⁹ APS, liber baptizatorum II et liber mortuorum II

²⁵⁰ B. Berther, p. 37

²⁵¹ ACC, Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns 1741–1745, Band No. 18

Geli Caviezel.²⁵² Plinavon vegn el menziunau els cudischs parochials sco padrin da batten. El ei morts ils 7 d'avrel 1768, paucs dis suenter la sepultura da sia dunna Anna Maria.²⁵³

Bannerherr Antieni Maria de Contrin

A Surrein ei in interessant crap sepulcral tschentaus ella fatschada exteriura dalla baselgia parochiala. Igl ei il crap dil bannerherr Antieni Maria de Contrin e sia dunna Barbara de Sax. Pli baul sesanflava quel sur la fossa da famiglia. Cun caschun dall' engrondida dalla baselgia da s. Placi ha il crap lura stuiu untgir. L'inscripziun sut l'arma de Contrin secloma:

«AL HIER IST DAS GRAB FÜR
HERR BANERHERR ANTONI
CONTRIN UND SEINER FRAV
GEMALIN MARIA BARBLA
W= SAX VND NACH KOMEN=
DENR WELHER HERR BANER=
HERR ES BEFÖRDERET HAT
DAS ALHIER DIE PFAREŸ ZV
STANDE GE BRAET WARDEN
ANO 1786 DEN 19 MERZEN.
GOTT TRÖHTE SEINE
LIEBE WORELTREN VND
GEBE IHM VND SEINER
NACH KOMENDEN DIE
EWIGE GLŸKSELIGKEIT
ANO 1798 DEN 26 MAŸ»

Antieni Maria ei il fegl dil bannerherr Giosch de Contrin. El ei naschius ils 31 da fenadur 1741.²⁵⁴ Sco siu bab fuva era el possessur dils beins a Bubretsch, nua ch'el haveva sia dimora. 1766 marida el Maria

²⁵² P. S. Deplazes, *Ils caputschins, missionaris a Sumvitg*, Ischi 30, 1943, p. 78, 82, 83

²⁵³ APS, liber mortuorum II

²⁵⁴ APS, liber baptizatorum II

Barbara de Sax, oriunda da Mustér-Segnas. Sco perdetga da nozzas han podestat Gion Simeon de Caplazi e Giusep Andriu Schmid da Mustér assistiu.²⁵⁵ Da quella letg derivan duas feglias che ein daventadas enconuschentas pli tard ella historia locala. La veglia dad ellas, Anna Maria, ei naschida 1767 ed ei maridada 1787 cul mistral Gion Crest Mudest Pally. Sia sora Maria Brigitta ei naschida 1771 ed ha spusau 1793 il mistral Gion Antoni Schmid da Sumvitg.²⁵⁶

1768 vegn Antieni Maria de Contrin eligius bannerherr dalla Cadi sco successur da siu bab. El dumbrava pér 27 onns. Il cumin prefereva meinsvart commembers dalla medema famiglia en quei uffeci. Contrin mantegn sia scharscha entochen la fin da sia veta.²⁵⁷ En vischnaunca eis el staus activs sco genau.²⁵⁸ Gronds merets ha el denton per la pleiv da Surrein, erigida 1786. Contrin ei staus in dils principals promoturs dalla separaziun dalla baselgia parochiala a Sumvitg. Quei ei denton buc iu senza difficultads e perquei ei Contrin sepurschius da surpender sez ils cuosts dil process. 1785 va el persunalmein cun ina petiziun tier igl uestg da Cuera per far valer las raschuns dalla separaziun. In onn pli tard retuorna el giu el casti episcopal, bein preparaus cun la recumandaziun dil cauligia Teodor de Castelberg. En reconuschientscha da ses gronds merets han ses convischins eternisau sia persuna els cudischs parochials. In prolog dils 7 d'avrel 1786 sin l'emprema pagina dil «Liber mortuorum I» fa menziun digl uestg Dionys de Rost e dil bannerherr de Contrin e lur merets en favur dalla pleiv da s. Placi.²⁵⁸

Antieni Maria de Contrin ei morts ils 15 da schaner 1799, dus meins avon che las cohortas franzosas rumpien ella tiara. Il di sissu eis el vegnius satraus el santeri da Surrein.²⁵⁹ Il magistrat da cumin fuva gest seradunaus a Mustér. Udend la tresta nova si da Bubretsch, ha el ladinamein tarmess ora allas ludeivlas vischnauncas la suandonta proclamaziun: «Aschinavon sco ei ha complaschiu agli Altissim Tut Possent Diu de clamar de questa vitta mortala tier l'otra ilg nies Sgr. Bannerherr de nies Ludeivel Comin Antieni Maria Contrin, Diaus concedj ad el la

²⁵⁵ APS, liber matrimoniorum

²⁵⁶ Per documentaziun mira ils capetels 4.8 e 4.9

²⁵⁷ B. Berther, p. 37

²⁵⁸ APSr, liber mortuorum I, prolog sin l'emprema pagina. – Comp. era P. S. Deplazes, La pleiv de Surrein, separat, p. 43, 48, 49, 59 e 60

²⁵⁹ APSr, liber mortuorum I

Bannerherr Antieni Maria de Contrin
Siluetta
1741-1799

gloria Celestiala, sche ha in Lud. Oberk. anflau per siu duer de dumen-
dar las lud. Vischnaucas vesent sura las circumstanzias presentas, las
qualas nies lud. Comin sesanfla, sch'ellas vultan dar Comin e tenor
stilisau uorden schentar in Bannerherr, ed en cas ch'ellas lessen, sche
havess in lud. ausschuss anflau per bien de fixar ilg Comin sin ilgs 7 de
Fevre». Sin giavisch da mistral Rest Mudest Pally ed en consequenza
dall'uiara encunter ils Franzos han ins denton saviu tener cumin pér el
decuors dalla stad. Quella tschentada ha eligiu sco niev bannerherr
mistral Pally, il schiender dil defunct.²⁶⁰

17 onns pli tard, ils 12 da zercladur 1816, ei sia dunna morta.
L'inscripziun el cudisch da mortoris numna ella «Domina Banehera
Maria Barbara».²⁶¹

4.8 Ils Schmids de Grüneck

1955 ha dr. Erwin Durgiai publicau in'interessanta lavur historiogra-
fica sur dils Schmids de Grüneck a Sumvitg e Surrein.²⁶² Las suandontas
notaziuns serefereschon a duas dallas pli enconuschantas persunas da
quella lingia, numnadamein als mistrals Giachen Mudest Schmid e siu
fegl Gion Antoni. Quellas sebasan per part sin la lavur da dr. Durgiai,
per part sin novas scrutaziuns digl autur che han lubiu da skizzar in
maletg objectiv e fundau sur da quellas persunalitads. Fertan ch'ils
Schmids ein documentai gia entuorn 1450 sin territori abbazial e dapi
1496 a Sumvitg, vegnan els enconuschents per pli tard ella historia
locala.²⁶³

²⁶⁰ B. Berther, p. 12–16.

²⁶¹ APSr, liber mortuorum I

²⁶² Dr. Erwin Durgiai, Die Schmid von Grüneck zu Bubretsch in Surrhein-Somvix, BM
1955, p. 65–110

²⁶³ l.c. p. 67

Mistral Giachen Mudest Schmid

El ei naschius a Sumvitg gl'onn 1726 sco feagl da Giachen Schmid (1687–1779) e Cristina de Lumbrins.²⁶⁴ Sia mumma deriva dalla lingua digl enconuschent cauligia e guvernatur Conrad de Lumbrins da Trun, ferton che siu bab ei sefatgs enconuschents entuorn ils 1720 sco prefect claustral.²⁶⁵ Cun quitordisch onns ei Giachen Mudest Schmid student claustral a Mustér.²⁶⁶ Ils emprems pass politics para el da haver fatg sco scarvon da cumin denter 1750 e 1760. Ella litteratura vegn el menziunaus sco scarvon dalla Ligia, ina hipotesa che selai buca documentar entras ils protocols dalla Ligia grischa e che para buca fetg probabla. Il cuntrari, tuts indezis lain sminar ch'ei setracti cheu effectivamein dil scarvon da cumin.²⁶⁷

Giachen Mudest Schmid fuva sesents a Sumvitg; ses descendents ein setratgs per igl onn 1832 a Surrein-Bubretsch sils anteriurs beins dils bannerherrs de Contrin.²⁶⁸ 1762 sespusa el cun Maria Francisca de Latour da Breil, feglia dil mistral e colonel dalla Ligia Duitg Adalbert Latour.²⁶⁹ Tschun onns pli tard baghegia el ina biala casa a Sumvitg. La cumpra dil sulom egl anteriur curtgin dalla caplania ha caschunau grondas caneras en connex cun las carplinas caputschinas. En quellas dispetas apparteneva Schmid alla partida dils «pretists». Sper la casa cugl um da fier e la casacrap fuva la casa Schmid in dils pli interessants monuments architectonics a Sumvitg. Ella ei vegnida descreta da vart cumpetenta ella litteratura professiunala, mo ei deplorablamein vegnida disfatga entras ina reconstrucziun totala e nuncapeivla igl onn 1948.²⁷⁰

²⁶⁴ Alfons Tuor, *Ils Franzos a Sumvitg*, Annals, annada undecima, 1896, p. 100 – Durgiai, p. 108/109

²⁶⁵ Durgiai, p. 69

²⁶⁶ Iso Müller, *Die Disentiser Klosterschüler von 1690–1742*, BM 1959, p. 224

²⁶⁷ ACC, Oberer Bund, *Protokolle des Bundestages zu Truns*, Bände Nr. 19 und 20 – Verzeichnis der Landammänner von Disentis, BM 1858, p. 204 – Glogn 1944, p. 100

²⁶⁸ Placi Sigisbert Deplazes, *Ils caputschins, missionaris a Sumvitg*, Ischi XXX, 1943, p. 76

²⁶⁹ Alexander Pfister, *Il general Caspar Teodosius de Latour*, Annals XXXIX, 1925, p. 242/243 – Durgiai, p. 69/70

²⁷⁰ *Das Bürgerhaus in der Schweiz*, XVI. Band, *Das Bürgerhaus im Kanton Graubünden*, III. Teil, Nördliche Landschaften B, S. X, XL, Taf. 21. 23–25 – Erwin Poeschel, *Die Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden*, Band IV, p. 400/402 – P.S. Deplazes, *Ils caputschins missionaris a Sumvitg*, Ischi XXX, 1943, p. 101 – Durgiai, p. 70/71

Singuls effects d'art ord quei baghetg ein exponi el museum sursilvan a Trun.²⁷¹ Nua che Giachen Mudest Schmid habitava avon che construir sia casa odem il vitg ei nunenconuschent. Ei savess denton esser ch'el ha giu sia dimora temporarmein ella casacrap. Entuorn ils 1730 fuva numnadamein Antoni Mudest Nicolaus de Maissen, in beadi da Clau Maissen, emigraus en Frontscha, havend vendiu ses beins e funs alla famiglia Schmid.²⁷²

1768 vegn Giachen Mudest Schmid eligius mistral dalla Cadi pil bienni da 1768/69.²⁷³ Segir ha sia parentella cun ils Latours influenziau quella nominaziun. La protecziun da pussentas famiglias ha adina facilitau candidaturas publicas. Ils 8 da matg 1769 fa mistral Schmid part dalla dieta dalla Ligia grischa a Trun. Ils ulteriurs mess ord la Cadi fuvan vegl cauligia Joachim de Castelberg, mistral Giusep Antoni Capeder e statalter Johann Monn. Era 1770 vegn Schmid delegaus alla dieta da s. Gieri, quella ga ensemen culs statalters Luzi Florian Capol, Paul Monn e vegl cauligia de la Tour.²⁷⁴

Perdetga d'ina buna scolaziun e fundadas enconuschientschas en fatgs da dretg dattan sias duas collecziuns da documents, il *Cudisch Copial* ed il *Cudisch da Decrets*. Fertion che l'emprema ovra cuntegn las brevs dallas Ligias e leschas dalla Ligia grischa, cumpeglia la secunda ordinaziuns dil cumin dalla Cadi naven da 1578 tochen 1744. Il *Cudisch da Decrets* ha anflau ina ideala cuntinuaziun entras siu fegl Gion Antoni naven da 1795.²⁷⁵ Igl aschinumnau *Copialbuch* dils Schmids de Grüneck sesanfla aunc oz en possess da lur descendents a Surrein-Bubretsch, il *Cudisch da Decrets* perencunter vegn archivaus dalla claustra da Mustér.

Giachen Mudest Schmid e sia dunna Maria Francisca han giu sis affons, quater buobs e duas buobas. Da quels ein dus fepls vegni enconuschents ella historia locala: Casper Ulrich Ferdinand sco pader Marzial e Gion Antoni sco mistral dalla Cadi. Igl emprem numnau ha

²⁷¹ Museum sursilvan, cuort Ligia Grischa, Trun: arma Schmid e porta-fier. Dasperas stat ei scret sil mir: «Porta-fier ed arma ord casa de mistral Antoni Schmid de Grüneck – de Lator a Sumvitg, baghiada 1767, disfatga 1948». Effectivamein sto ei senumnar enstagl da Antoni: Giachen Mudest!

²⁷² Augustin Maissen, La famiglia (de) Maissen, Almanac Genealogic Svizer, Vol. XII, 1965, p. 89

²⁷³ Verzeichnis der Landammänner von Disentis, BM 1858, p. 204 – Glogn 1944, p. 100

²⁷⁴ ACC, Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns 1766–1777, Band Nr. 22

²⁷⁵ HBLs, Supplement 1934, cavazzin Schmid von Grüneck – Durgiai, p.73

studegiau teologia ella claustra benedictina ad Ottobeuren en Suevia. A caschun da sia ordinaziun ils 5 da zercladur 1791 ein mistral Giachen Mudest Schmid e sia dunna viagiai en Tiaratudestga per assister allas festivitads. Tier quell'ocasiun han els surdau a lur feagl in calisch cun ina zun interessanta dedicaziun, engraviada el pei da quel: «Modest Schmid de Grünegg et Franc. de la Tour filio suo Neomistae P. Martiali salutem 1791». Il calisch sesanfla oz denter ils scazis da baselgia da Sumvitg.²⁷⁶ Ei seigi aunc menziunau ch'il predicat da noblezia «de Grüneck» selai documentar per l'emprema ga quei onn 1791 tier la lingia Schmid da Sumvitg.²⁷⁷

Treis onns pli tard miera la misterlessa Schmid.²⁷⁸ Denter ils prominents che van suenter bara sesanfla Duitg Balletta da Breil, officier en survetschs franzos e pli tard bannerherr dalla Cadi.²⁷⁹ Paucs onns suenter, numnadamein ils 5 d'avrel 1797, han ins surdau las restonzas terrestras da mistral Giachen Mudest Schmid alla tiara benedida. Igl enconuschent plevon da Sumvitg, sur canoni Michel Antoni Henni, notifichescha la mort dil mistral culs suandonts plaid: «D'nus Landamanus Jacobus Modestus Schmidt, sacramentis et indulgentiis omnibus susceptis terrae mandatus est a me parrocho qui supra».²⁸⁰

Mistral Gion Antoni Schmid

Il mistral giuven, sco quei che Gion Antoni Schmid vegneva numnaus, ei naschius a Sumvitg ils 26 da schaner 1768.²⁸¹ Sias activitads politicas crodan el spazi denter 1792 e 1816. Silsuenter eis el seretratgs dalla politica ed ha sil pli aunc ademplier scharschas sin terren communal.

Schmid suonda ina veglia tradiziun grischuna ed entra cun schotg onns en survetschs franzos. Treis onns ha el surviu a Paris ella cumpignia da guardia Salis – Zir ed ei s'avanzaus tochen al grad d'in sutlilent.²⁸²

²⁷⁶ Calisch el teschamber dalla baselgia da Sumvitg – Durgiai p.74

²⁷⁷ Durgiai, p. 66

²⁷⁸ APS, Liber mortuorum II

²⁷⁹ Duitg Balletta, Cudisch e Remarcas de mia vetta manada, Annalas, Annada septima, 1892, p. 244/245

²⁸⁰ APS, Liber mortuorum II

²⁸¹ Durgiai, p. 108/109

²⁸² l.c. p. 75

Entuorn 1790 sto el esser returnaus en sia patria per sededicar leu alla politica. Gliendisdis-Tschuncheismas 1792 vegn Gion Antoni Schmid tscharnius per mistral dalla Cadi; el dumbrava pér 24 onns. Il medem di vegn siu convischin Balzer Berther da Rabijs eligius questur da cumin. Conform ad ina veglia izonza haveva Schmid offeriu 16 rizzers per vusch. Sia mistralia croda el bienni da 1792/93.²⁸³ Ils proxims onns fa Schmid part dallas dietas dalla Ligia grischa. Ils protocols numnan ils suandonts mess ord la Cadi:

1793: mistral Gion Antoni Schmid

dr. Thomas Berther

gerau Caviezel

statalter Wenzin

1794: mistral Gion Antoni Schmid

gerau Joachim Monn

statalter Gion Giachen Decurtins

gerau Gion Francestg Fing (?)²⁸⁴

Gl'onn 1793 marida Gion Antoni Schmid sco mistral regent la giuvna Maria Brigitta, feglia dil bannerherr Antieni Maria de Contrin.²⁸⁵

Cun Duitg Balletta, officier da guardia ell'armada franzosa, ha Schmid giu pliras ga contact persunal. En siu enconuschent diari menziunescha Balletta duas fruntadas, ina da quellas Gliendisdis Tschuncheismas 1794: «Gliendisdis, di da cumin, fatg suttascriver miu certificat ch'ins stueva tarmetter en Frontscha per obtener pensiun il mistral Schmid giuven, e suenter ius a Mustér . . .» Plinavon cumpra Balletta sin la fiera da Mustér digl'emprem d'october 1795 ina genetscha da mistral Schmid, «gronda e biala, ed era tumpriva, denton per 110 risculdis . . .»²⁸⁶

Aunc in'otra notaziun fa paleis ch'ils Schmids s'occupavan dall'agricultura sper lur engaschament politic. Tenor in document da 1798

²⁸³ BM 1858, Verzeichnis der Landammänner von Disentis, p. 205 – Glogn 1944, p. 101, HBLs, Supplement 1934, cavazzin Schmid v. Grüneck

²⁸⁴ ACC, Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns, Band. Nr. 23 und 24

²⁸⁵ Alfons Tuor, Ils Franzos a Sumvitg, Annalas, Annada undecima, 1896, p. 100 – Durgiai, p. 75 e 108/109

²⁸⁶ Duitg Balletta, Cudisch e Remarcas de mia vetta manada, Annalas, annada septima, 1892, p. 244 e 250

possedeua mistral Schmid tschun dretgs da cargar ell'alp Russein da Trun.²⁸⁷

Ella politica communal ei Gion Antoni Schmid staus genau e statalter.²⁸⁸ Il temps da sias grondas activitads militar-politicas arriva denton pér cullas burasclas franzosas da 1798/99. Cheu eis el s'engaschaus cun tgierp ed olma per la caussa grischuna. Attaschaus alla politica dall'Austria, fuva el in dils pli radicals adversaris dils Franzos. Casper Decurtins scriva sur dad el: « . . . . in um senza pli bia scolas, mo da particulara energia, eloquenza e popularitad. Scaldaus sco el fuva encunter ils Franzos, e carteva ch'il salit dalla tiara schagi mo en l'allianza culla casa de Habsburg ed en la comunabla uiara viera la Frontscha.»²⁸⁹

En num dil cumin dalla Cadi ademplescha Schmid pliras missiuns politicas. Il davos d'uost 1798 ordeina il cussegl d'uiara deputaziuns en differentas regiuns vischinontas per endriescher las opiniuns che regevan leu en consideraziun dil prighel smanatschont. Schmid vegn tarmess el Valleis. Autras delegaziuns serendan el Tessin, a Sviz e Cuera.²⁹⁰ Ils 21 da settember ei Schmid commember d'ina deputaziun alla dieta generala dallas treis Ligias. Quella duei admonir ils cumins a lur duer en cass d'ina invasiun franzosa.²⁹¹ Ils 18 d'october vegn mistral Schmid incaricaus cun in'ulteriura missiun diplomatica. Ensemen cun podestat Gion Casper Nay, capitani Giachen Antoni Lombris da Sumvitg, scarvon Rest Valentin Beer e Duitg Balletta camina el sul cuolm ad Ursera. Leu vegnan els retscharts en audienza dil cumandant franzos. Quel sincerescha ch'el hagi aunc negina ordra d'attaccar la Surselva, quei che dueva denton succeder tschun meins pli tard.²⁹² La primavera digl onn 1799 ei general Loison numnadamein ruts ella tiara gést da quella vart e sia invasiun ha manau alla battaglia dils 7 da mars a Mustér. Da quella ha Gion Antoni Schmid priu part persunalmein. El apparteneva al corp da catschadurs e fuva partius tier alla cumpignia da Sumvitg e Trun el grad da premliti-

²⁸⁷ P.A. Vincenz, L'alp Russein de Trun, Ischi XVI, 1918, p. 94-97

²⁸⁸ Adalbert Schuoler, cronica locala, manuscret

²⁸⁹ Dr. C. Decurtins, L'Ujarra della Surselva encunter ils Franzos, p. 104, translaziun da P.A. Vincenz publicada en: MEMORIA CENTENARA 1789 * 1899, Basel, Impimeria dil Basler Volksblatt, 1899

²⁹⁰ Protocol dil ludeivel cussegl d'uiara, Annalas, prima annada, 1886, p. 88

²⁹¹ 1.c. p. 94

²⁹² 1.c. p. 99 - Duitg Balletta, Cudisch e Remarcas de mia vetta manada, Annalas, annada septima, 1892, 276/277 - Dr. C. Decurtins, L'Ujarra della Surselva encunter ils Franzos, 1.c. p. 104

ment. Sco suppleant dil mistral regent, Gion Antoni Cagienard da Rabius, ha el è cooperau el cussegl d'uiara.²⁹³

Cuort suenter la victoria da Mustér succeda la capitulaziun dalla Cadi avon general Demont. La Surselva vegn occupada da truppa franzosa. Schmid agescha ussa sut cozza encunter il domini giacubin e vala per in dils principals promoturs dalla sollevaziun digl'emprem da matg.²⁹⁴ Cheu han ils Sursilvans fugentau ils Franzos ed ein marschai cul «landsturm» a La Punt, nua che la horrenta battaglia dils 3 da matg ha priu ina scarschentida fin per biars Grischuns. La vischnaunca da Sumvitg persula ha stuiu deplorar 26 curdai.²⁹⁵

Ils medems dis succeda in eveniment che dueva daventar historic a Sumvitg. Cun caschun dalla sollevaziun digl'emprem da matg fuvan endisch Franzos mitschai a Mustér dalla rabia dils purs. Els fuvan fugi els uauls, encurend leu in refugi. Arrivai a Tscheps sur Sumvitg ein els denton vegni engartai. In triep dunnas grittentadas sut il commando da misterlessa Brigitta Schmid ha persequitau ils paupers mudergiai plein fom e tema tochen ella Val Rabius. Leu ein els sesurdai a lur persequitadras. Las femnas han fatg vischnaunca e concludiu da far fin culs Franzos. Ventireivlamein aveva il caluster da Sumvitg advertiu il plevon, Sur Michel Antoni Henni. Quel ei spert daus neutier ed ha spindrau ils perschuniers ord ils mauns dallas «furias feminilas», sco quei che Alexander Balletta numna ellas. Sur Henni ha zuppau ils Franzos en in tschaler dall'antieriura casa da Clau Maissen. Quel senumna aunc oz il tschaler dils Franzos. Returnond l'armada franzosa paucs dis suenter danovamein dalla Surselva siaden, ein ils endisch perschuniers vegni surdai al cumandant dalla truppa. Il tractament human ch'els havevan gudiu da vart dil plevon vegn ad haver preservau Sumvitg dalla vendetga dils Franzos, ils quals han arsentau in di pli tard vitg e claustra da Mustér.²⁹⁶

²⁹³ Protocol dil ludeivel cussegl d'uiara, 1.c. p. 130 – Dr. C. Decurtins, L'Ujarra della Surselva encunter ils Franzos, 1.c. p. 107–114 – Durgiai, p. 76–78

²⁹⁴ HBLS, Supplement 1934, cavazzin Schmid von Grüneck

²⁹⁵ APS, Liber mortuorum II – Alfons Tuor, Ils Franzos a Sumvitg, Annalas, annada undecima, 1896, p. 156/157 – APSr, Liber I

²⁹⁶ Alfons Tuor, 1.c. p. 93/94 – Alexander Balletta, Orda la Historia grischuna – Adalbert Schuoler, cronica locala, manuscret. Tier il caluster da Sumvitg setracta ei da Martin Cascher. Quel fuva gest president communal cura ch'ils Franzos ein vegni a Sumvitg. El fuva era il possessur dall'antieriura casa da Clau Maissen, nua ch'ils Franzos ein vegni zuppai.

Mistral Gion Antoni Schmid de Grüneck*
1768–1845

Maria Brigitta Schmid - de Contrin*
1771–1836

*Maletgs en ieli en possess dalla famiglia Schmid de Grüneck a Surrein-Bubretsch

1803 fuvan las treis Ligias seconstituidas danovamein ed entradas en la Confederaziun svizra sco niev cantun Grischun. Schmid fa il pass el temps niev e separticipescha era cheu dalla politica. 1804 e 1816 vegn el deputaus al Cussegl grond che remplazzava las anteriuras dietas generalas.²⁹⁷

Naven da 1805 entochen sia mort ei Gion Antoni Schmid staus commember dalla cumissiuun communal «Pugns dalla Roda.» Quella procurava mintgamai la repartiziun dallas alps.²⁹⁸ 1807 selain mistral Schmid e sia dunna Brigitta portretar en ieli. Ils maletgs existan aunc oz e portan la signatura digl artist: «Johann Mathias Jehlly pinxit».²⁹⁹

1812 fuva il bannerherr dalla Cadi morts, il vegl mistral Gion Chrest Mudest Pally. Schmid fuva tierparents dil bannerherr defunct – las dunnas fuvan soras – e seporscha perquei al cumin da funcziunar sez sco bannerherr ils dus onns entochen il proxim cumin da 1814. Il magistrat scriva ora quella damonda sin las vischnaucas e damonda lur pareri. Lezzas decidan denton da dar cumin extraordinari, e quel vegn fixaus sin ils 29 da zercladur. La tschentada ha lura eligiù Duitg Balleta da Breil per siu niev bannerherr.³⁰⁰

Suenter la mort da misterlessa Anna Maria Pally gl'onn 1828³⁰¹ fuva sia sora, la dunna da mistral Schmid, sulet'artavla dils gronds beins dils de Contrin a Surrein. Quater onns pli tard dislochescha Gion Antoni Schmid sia dimora naven da Sumvitg a Bubretsch. L'antieriura cuort dils bannerherrs de Contrin sesanfla aunc oz en possess da ses descendents. Ella casa a Sumvitg ha in schiender dil mistral, Franzisc Bertossa, priu avdonza. Pli tard eis ella ida vi en mauns jasters.³⁰²

La davosa scharscha publica che Gion Antoni Schmid ha ademplier ei sia deputaziun al Cussegl grond igl onn 1816 stada. Silsuenter eis el seretratgs dalla politica ed ei sededicaus all'administraziun da ses beins. Dasperas s'interessava Schmid per interpresas economicas. 1818 s'empa-

²⁹⁷ Dr. Jules Robbi, *Ils deputai della Cadi el cussegl grond da 1803–1917*, squetsch separau ord la Gasetta Romontscha Nr. 45 e s. de 1917 – Glogn 1944, p. 103

²⁹⁸ ACS, Statuts da vischnaunca 1805–1920 – ACS, B. Akten, Sammlung A – Rätoromanische Chrestomathie, IV. Band, p. 111

²⁹⁹ Portrets en possess dalla famiglia Schmid de Grüneck a Surrein-Bubretsch

³⁰⁰ B. Berther, p. 16–20

³⁰¹ APSr, Liber I

³⁰² Durgiai, p. 80 – Adalbert Schuoler, cronica locala, manuscret

tscha el dallas minieras da Punteglias e sustegn ina societad che fuva seconstituida per explotar las minas da fier.³⁰³

Denter 1835 e 1840 acquista Gion Antoni Schmid il Bogn Tenigia en la Val Sumvitg. Il menaschi da quel surlai el a siu schiender Francisc Bertossa che fuva oriunds dalla Val Calanca. In avis ella «Nova Gasetta Romontscha» fa paleis dall'avertura dil bogn igl onn 1840: «A mes amitgs et enconuschens, sco a tuts resp. amatur de boings fetschel jeu de saver, ch'il boing de Vall-Somvitg vegni aviarts ils 4. de Zercladur. De bien e schuber loschament, sco de bien tractament e tuttaviva raschuneivel prezi po scadin esser sigiraus. Per Doctor dilg boing ei Sigr. Riedi destinaus. El vegn ad esser lau permanens, ni silmeins duas ni pli gadas el jamna quel visitar; tenor sco il baseings damonda.

Somvitg, ils 25. Maig 1840
Franz Bertossa
ustier dil boing»³⁰⁴

Il Bogn Tenigia dueva daventar la davosa staziun terrestre per Gion Antoni Schmid. Tuccaus dalla mort anetga concluda el leu sia veta ils 6 da fenadur 1845, nov onns suenter la mort da sia consorta.³⁰⁵

Gion Antoni Schmid e sia dunna Maria Brigitta han giu sis affons, in feagl e tschun feglias. Il feagl Marzial ha absolvii ina carriera militar sco officier en survetschs franzos e papals. El ha ramificau ina lingia aunc oz flurenta el Grischun.³⁰⁶

Tschun decennis suenter la mort da mistral Gion Antoni Schmid cumparan duas ovras dramaticas che han eternisau siu num ella litteratura romontscha. 1896 publichescha Alfons Tuor siu enconuschent drama «Ils Franzos a Sumvitg» en las «Annalas».³⁰⁷ Treis onns pli tard cumpara il drama «Armas e larmas en la Cadi» da P. Maurus Carnot, in ovra en memoria centenara dall'uiara dalla Surselva encunter ils Franzos.³⁰⁸ Omisduas ovras han stilisau la persuna da mistral Gion Antoni Schmid a fuorma legendara.

³⁰³ P.A. Vincenz, Las minieras a Trun, Igl Ischi 1898, 2. annada, p. 95

³⁰⁴ Nova Gasetta Romontscha, ils 25. Maig 1840 e ils 24. Maig 1841

³⁰⁵ Glogn 1944, p. 101 – APSr Liber I mortuorum – Durgiai p. 82

³⁰⁶ Durgiai, p. 108 e 109 – Adalbert Schuoler, cronica locala, manuscret

³⁰⁷ Annalas, annada undecima, 1896

³⁰⁸ Publicau en: 1799 * 1899, Memoria centenara dell'uiara della Surselva encunter ils Franzos, Basel, Imprimeria dils Basler Volksblatt, 1899

4.9 Gion Crest Mudest Pally

Quei giuven politicher ei il sulet da siu num che ha giugau ina rolla publica a Sumvitg. Sco ei para ei sia lingia setratga pèr pli tard a Sumvitg, podà el decuors dil 17. tschentaner.³⁰⁹ Rest Mudest Pally ei naschius ils 27 da mars 1769.³¹⁰ Ses geniturs fuvan Andriu Giusep Pally e Maria Ursula Valder. Els fuvan maridai ils 25 d'october 1763³¹¹ e habitaven a Sumvitg.³¹² Gia 1787 vegn Pally eligius scarvon da cumin³¹³; el dumbrava pèr 18 onns. Ils 15 da november dil medem onn marida el la giuvna Anna Maria de Contrin (*1767), feglia dil bannerherr Antieni Maria de Contrin da Surrein.³¹⁴ Cun quella caschun vegn el ad esser secasaus sils beins da siu sir a Bubretsch.

La carriera publica dil giuven Pally ei admirabla. Senza haver occupau scharschas subalternas en vischnaunca, s'avonza el gia cun 19 onns alla mistralia e s'auda cheutras denter ils pli giuven mistrals dalla Cadi. Quei uffeci ha el administrau duront il bienni 1788/89.³¹⁵ Ils proxims onns vegn Pally delegaus quater ga allas dietas dalla Ligia grischa: 1789, 1790, 1791 e 1795. Silla dieta da s. Gieri dils 5 da matg 1795 vegn el proponius sco cauderschader. Eligijs vegn denton vegl cauligia Gion Teodor de Castelberg. Sin proposta da Castelberg vegn Pally denton tscharnius per suppleant dalla Ligia (Bundesstatthalter). Quei uffeci existeva pèr dapi 1761/62. Il suppleant dalla Ligia fuva igl emprem substitut dil cauligia e representava quel en si'absenza. Els protocols dalla Ligia senumna ei verbalmein: «Sodan hat Ihro (Weisheit) der Neuerwählte Hr. Landrichter dem Löbl. Bundt als Bundsstatthalter dargegeben: Hr. Landa. Christian Modest Pallj, welcher von Löbl. Bunds-session angenommen worden ist.» Pally ei il sulet suppleant dalla Ligia ord la vischnaunca da Sumvitg.³¹⁶

Ins astga supponer cun buna raschun che mistral Pally hagi gudiu in'andanta scolaziun, pertgei ch'el s'occupava sco cussegliaider da dretg

³⁰⁹ Igl onn 1651 vegn in affon dil Mathiu Pali battegius a Sumvitg, APS Liber baptizatorum I

³¹⁰ APSr, Liber I, paginas libras

³¹¹ B. Berther, p. 37

³¹² APSr, Liber matrimoniorum

³¹³ 1.c.

³¹⁴ 1.c.

³¹⁵ BM 1858, Verzeichnis der Landammänner von Disentis, p. 204 – Glogn 1944, p. 100

³¹⁶ ACC, Oberer Bund, Protokolle des Bundestages zu Truns, Band Nr. 23 e 24.

sper sias activitads politicas. En in process civil denter Duitg Balletta da Breil e siu convischin Duitg Muoth assista Pally 1796 sco procuratur agl'emprem numnau. Duitg Balletta ei staus officier en survetschs franzos e grischuns e bannerrherr dalla Cadi 1812–1841.³¹⁷ El ei enconuschents ella litteratura romontscha entras siu interessant diari: «Cudisch e Remarcas de mia vetta manada». En quel sa el era relatar dad in viadi da Pally il fevrer 1796 en Valtrina. Leu fuva el staus serraus giu per enzaconts dis, probabel muort nevaglias.³¹⁸

Duront l'uiara dalla Surselva encunter ils Franzos sesanfla mistral Pally denter ils cumbattants activs. Igl onn 1798 aveva la Cadi formau in corp da catschadurs. Quel fuva suttamess al cussegl d'uiara e cumpigliava las quater cumpignias da Mustér, Tujetsch, Sumvitg e Trun, Breil e Medel, e dumbrava en tut 203 umens. Alla testa dil corp stavan dus cumandants, in per Sur- ed in per Sutsassiala. Plinavon assisteva in medi militar alla truppa. Las singulas cumpignias dumbravan mintgamai tschunconta schuldaus e fuvan cumponidas sco suonda:

1 capitani	3 sergents
2 premlitnents	6 caporals
2 sutlitnents	35 cumins (catschadurs)
1 sergent maior	

Rest Mudest Pally fuva partius tier alla cumpignia da Sumvitg e Trun el grad d'in sutlitinent.³¹⁹

En quei temps burasclus croda era sia elecziun sco bannerrherr dalla Cadi. Sco gia menziunau, fuva Antieni Maria de Contrin morts ils 15 da schaner 1799. Il cumin leva eleger siu niev bandirel per gliendisdis Pastgas che curdava quei onn sils 25 da mars. Denton ei l'uiara encunter ils Franzos rutt'ora ed ils eveniments da lezs dis han impediud da tener cumin il di fixau. El decuors dil zercladur fuva ultra da quei il mistral regent, Gion Antoni Cagienard da Rabius, vegnius arrestaus dils Austriacs sco simpatisant franzos e depurtaus ad Innsbruck e pli tard a Graz. Il cumin dalla Cadi fuva ussa senza guvern. Suenten la terribla terrada dils Sursilvans a Rehanau ils 3 da matg e la pacificaziun franzosa, fuvan las undas puspei sequietadas empau. Sin quei han las vischnaucas

³¹⁷ B. Berther, p. 37

³¹⁸ Duitg Balletta, Cudisch e Remarcas de mia vetta manada, Annalas, annada septima, 1892, p. 254–262

³¹⁹ Protochol dil ludeivel Cosselg d'Ujarra, Annalas, prima annada, 1886, p. 126 – 133

concludiu da dar cumin ils 11 d'uost 1799. Quei di ei gerau Duitg Derungs da Breil vegnius eligius mistral, mo sco ei para senza grond interess da sia vart. Silsunter ei la tschentada passada tier l'elecziun dil «banaher». Il protocol rapporta leutier che mistral Pally hagi, sco schiender dil defunct bannerherr Contrin, engraziau per la confidanza demussada a siu sir. Plinavon recamonda el alla tschentada da favorir ad el quella scharscha, sch'il ludeivel cumin anfli ch'el seigi habels. Sco usitau da quei temps, offerescha Pally 600 flurins persunter al cumin. Suenter cuorta discussiun han ins fatg la tscharna, ed il cumin ha decidiu unanimamein (tscharna «einhelliga»), da tschentar il vegl mistral Pally bannerherr per veta duronta, quei che dueva cuzzar entochen 1812.³²⁰ Cun quella nomina fuva Pally arrivaus alla culminaziun da sia carriera, e cun ses trenta onns astgava el mirar anavos cun luschezia sil success: scarvon da cumin, mistral dalla Cadi, suppleant dalla Ligia e bannerherr per veta duronta.

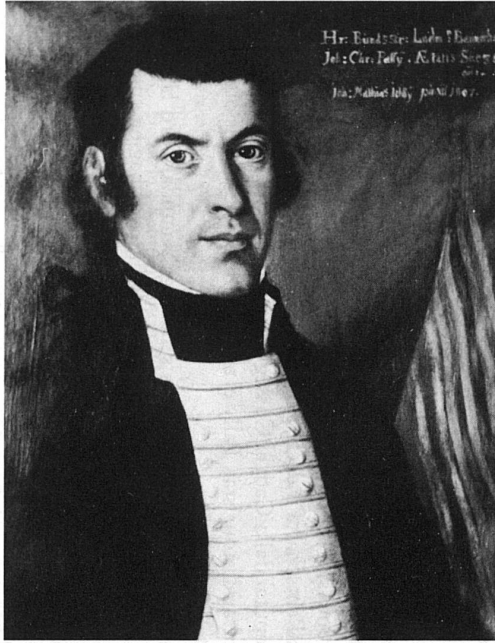
Ussa fuvan ils temps denton semidai radicalmein. La veglia Ligia grischa existeva buca pli en sia fuorma quasi-autonoma. Ell'Europa regeva Napoleon Bonaparte. Il Grischun fuva occupaus e vegneva administraus duront la Helvetica (1800–1803) da prefects e municipalists. Las treis Ligias fuvan partidas en 11 districts. La Cadi apparteneva al district dallas «Fontaunas dil Rein». Sco ina brev da mistral Pally dils 27 da november 1802 muossa, fuva era la suprastonza communal da Sumvitg vegnida battegiada entuorn alla franzosa. Pally scriva alla supra-stonza en num dil vischinadi da Surrein en connex cun in'ordra da desarmaziun. Il scriver secloma:

Declaratiun che vegn faitgia dil Lud(eiv)el vischinadi de Sorein alla municipalitat de La Lud(eiv)la visch(naun)ca de Somvitg ils 27 de 9ber 1802

Bein Sabis Signurs!

Agli vischinadi de Sorein eisei vegniu reportau il motif per il quall La truppa franzosa comporada en ina compagnia seigi arivada en nossa visch(naun)ca, che deigi esser per far remetter las armas, e che schi ditg sco quei seigi buca daventau, ella vegni a restar cheu, mo schi gleiti sco

³²⁰ B. Berther, p. 12–16 – Glogn 1944, p. 101 – Dr. Placi Genelin, *Ils Grischuns menai sco arrestants politics ad Innsbruck gl'onn 1799*, publicau en Memoria centenara, Basel 1899, Imprimeria dil Volksblatt, p. 154–161

Mistral, Bannerherr e Suppleant dalla Ligia
Gion Crest Mudest Pally*
1769-1812

Anna Maria Pally - de Conrin*
1767-1828

*Maletgs en ieli en possess dalla famiglia Schmid de Grüneck a Surrein-Bubretsch

quei seigi mess en effect, ei seigi la speranza che la truppa vegni a seretrer. Il vischinadi a quintau da far sur quest object sias madiras reflectiuns, e ha enflau che la megliera via seigi quella de unfrir si il Pauch per poder salvar il Biar. Sinaquei pia che per chischun dil vischinadi nuott vegni entardau de sil megler posseivell ademplir als camonds. Schebein che il vischinadi ni sa ni po de sia vart obligar ner sforsar de far dar las armas, sche tonaton ha el concludiu, de devart dil vischinadi sadisfar reschuneivlamegn la valetta a quels che remetten las armas. Enten cass pia che encunter Lintelgientscha dil vischinadi dins u lauters buca vegniess remess, e per quei vegniess patertgiau vid mettels pli riguruss, sche quenta il vischinadi che ell de sia vart hagi faitg sia obligatiun, e ha speranza che la municipalitat vegni a sinteressar de metter avon che nus dela Renitientscha seigien buca cuolpa, e che pia erra buca crodi sin il vischinadi per quei nigina peina.

Deferton ha il vischinadi la particulara consolatiun de esser a restar
il vischinadi ensemen
numnaus, a den siu
num a per comissiun
Gion Chrest Pally³²¹

Pally sminava apparentamein che buca tuts vischins fuvien intenziunai da dar giu las armas; perquei sia resalva partenent in'eventuala puniziun pauschala.

La Helvetica ha cuzzau tochen 1803. Quei onn relai Napoleon ina nova constituiun, ils ACTS DA MEDIAZIUN. En consequenza da quels entra il Grischun sco niev cantun ella Confederaziun svizra. La constituiun grischuna ha creau novas instituziuns. Il Cussegl pign ha remplazzau ils treis caus dallas Ligias ed il Cussegl grond la dieta generala (Bundestag). A quel delegavan ils cumins lur representants. La Cadi veva all'entschatta il dretg sin dus deputai, dapi 1816 sin quater. Ils emprems deputai dalla Cadi al Cussegl grond ein mistral Gion Rest Pally e Pieder Antoni Latour stai. Pally ei aunc vegnius delegaus ils onns 1806, 1810 e 1811.³²²

Ei resta da menziunar enzaconts schabetgs secundars ord la veta da mistral Pally. 1799 rapporta el al cumin ch'ils Franzos hagien engulau ni

³²¹ ACS, B. Akten, Sammlung A, Schachtel I. Dokument 27

³²² Dr. Jules Robbi, Ils deputai della Cadi el Cussegl grond da 1803–1917, squetsch separau ord la Gasetta Romontscha 45 e s. 1917 – Glogn 1944, p. 103, 104

disfatg ina bandiera.³²³ 1792 e 1804 vegn el menziunau sco padrin³²⁴ e 1805 eis el commember dalla cumissiun PUGNS DELLA RODA per la perioda da 1805 tochen 1814.³²⁵ Quella cumissiun communal procurava la repartiziun dallas alps da vischnaunca. Pally ha denton buca surviviù la fin dalla roda. El ei morts ils 29 da matg 1812 a Mustér ella vegliadetgna da 43 onns.³²⁶ Tenor P. Baseli Berther eis el vegnius satraus ils 30 da matg en claustra ella baselgia da nossadunna.³²⁷ Igl ei buca clar, pertgei che Pally ei vegnius satraus a Mustér e buc a Surrein. Munta quei ina distincziun particulara per merets enviers l'abbazia?

Il monument da mistral Pally exista aunc oz. Tier la reconstrucziun dalla baselgia da nossadunna igl onn 1899 havevan ins stuiu dislocar el. Plirs onns ei la platta stada deponida egl archiv claustral. Dapi 1917 eis ella exponida el corridor lateral che meina naven dalla baselgia claustrala si encunter la cripta. Ei setracta d'ina construcziun en lenn cul suandont epitaf:

«Hiebei ruhen die Gebeine des weilan Hochgeachten Herrn Bundesstatthalters Landammans und Pannen Herrn Johann Christian Modest Palli, welcher den XXIX May MDCCCXII, seines Alters XXXXIII Jahre, im Herrn entschlafen ist. Gott habe ihn selig!»

Sur l'inscripziun ei l'arma Pally entagliada, flancada da treis bandieras sco emblem dil bannerherr.

La dunna da mistral Pally, Anna Maria de Contrin, ha surviviù siu um per sedisch onns. Ella vegn menziunada meinsvart sco madretscha els cudischs parochials.³²⁸ Misterlessa Anna Maria fuva enconuschenta cun pader Placi a Spescha ed ha susteniu 1816 siu enconuschent project dil Bogn Tenigia en Val Sumvitg.³²⁹ Anna Maria Pally ei morta ils 14 da zercladur 1828 ella vegliadetgna da 61 onn. Siu davos ruaus ha ella anflau el santeri da Surrein.³³⁰

(Continuaziun suonda)

³²³ B. Berther, p. 15

³²⁴ APSr, Liber baptizatorum

³²⁵ Dr. C. Decurtins, Rätoromanische Chrestomathie, IV. Band, p. 111

³²⁶ APSr, Liber mortuorum – Crap sepulcral ed epitaf el corridor lateral sper la baselgia claustrala da Mustér – B. Berther, p. 3

³²⁷ B. Berther, p. 3

³²⁸ APSr, Anna Maria Pally ei madretscha ils 29.8.1797, ils 29.3.1798 ed ils 16.8.1798

³²⁹ Dr. C. Decurtins, Rätoromanische Chrestomathie, IV. Band, p. 638

³³⁰ APSr, Liber I, mortuorum

